

ARNHEM SPOOKSTAD

Vluchtende Arnhemmers, waaronder bewoners van de Paasberg, verlaten hun stad via de Velperweg. De Duitsers maken onder dekking van de chaos gebruik om gepantserde versterkingen naar 'de brug' te sturen, waar nog hevig gevochten wordt. Op de voorgrond een Engelse jeep, die kennelijk door de Duitsers is buitgemaakt. Links op de voorgrond zit de moeder van de tekenaar, Wies Brameijer-Van der Meulen. (Tekening Leo Brameijer)

ARNHEM SPOOKSTAD

...en we gingen voor drie dagen...

Herinneringen van evacuees, gastgezinnen en achterblijvers na de Slag om Arnhem, 1944-'45

Door ANDRÉ HORLINGS

Boek verschenen bij [Elmar](#), Rijswijk (ZH), © 1995

'Arnhem Spookstad' is een boek over de evacuatie van Arnhem, nog tijdens de gevechten van september 1944, toen [Operatie Market Garden](#) mislukte omdat de (huidige) John Frostbrug 'een brug te ver was'. Arnhem werd een spookstad. De bevolking zwierf uit over heel Nederland. De inwoners keerden pas lang na de bevrijding terug in een zwaar vernielde stad.

Inhoud

[Voorwoord](#)

1. [Kleine herinneringen aan een grote vlucht](#)
  2. [Het sein 'veilig' is nooit meer gegeven](#)
  3. [Aan een Dakota bungelt een parachutist](#)
  4. [Tommies bezetten de politiebureaus](#)
  5. [Het gaat goed, het gaat niet goed!](#)
  6. [Op de vlucht voor het geweld](#)
  7. [Het kan niet lang zijn, een paar dagen](#)
  8. [Moeke besepte niet wat er gebeurde](#)
  9. [Een optocht van zielige mensen](#)
  10. [Verdriet in een vijandige omgeving](#)
  11. [Razzia in Apeldoorn](#)
  12. [Een bombardement op Loenen](#)
  13. [Arnhem werd een spookstad](#)
  14. [Achterblijvers op de Sterrenberg](#)
  15. [Belaagd door vriend en vijand](#)
  16. [Op de vlucht voor de honger](#)
  17. [Wanhoop over problemen onderweg](#)
  18. ['t Was net een veemarkt](#)
  19. [Angst voor de Arbeitseinsatz](#)
  20. [De dieren vingen mijn tranen op](#)
  21. [Een kruis met een vurige staart](#)
  22. [Vergeten doden van de Tweede Slag](#)
  23. [Bedelen bij overvriendelijke Canadezen](#)
  24. [Terugkeer in een ontredderde stad](#)
  25. [Het kostelijke goed dat vrijheid heet](#)
- [Medewerkers aan dit boek](#)

Verder naar [Voorwoord](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Voorwoord

< Het evacuatiemonument aan het begin van de Apeldoornseweg in Arnhem, dat mede dankzij dit boek kon worden opgericht (MijnGelderland.nl)

Slechts weinigen weten dat direct na de mislukte [Slag om Arnhem](#), in de late septemberdagen van 1944, de grootste exodus uit de Nederlandse geschiedenis plaatsvond. Op last van de Duitse bezetter werden zo'n [95.000 mensen de stad uit gejaagd](#), terwijl in de weken die volgden nog eens ruim 50.000 evacuees uit de Betuwe en elders langs de Rijn hun huizen moesten verlaten. Arnhem werd een spookstad voor maanden. De lege huizen werden geplunderd; grote delen van de stad werden verwoest of in brand gestoken. De wederopbouw begon pas na [april 1945](#), toen de stad uiteindelijk wel kon worden bevrijd. Stilstaan bij het gedwongen verblijf elders in het land, onder vaak erbarmelijke omstandigheden, had toen geen zin. De ravage

was enorm. De stad moest opnieuw worden opgebouwd.

Pas nu (*in 1995*), vijftig jaar na de dramatische ontwikkelingen, juist nu de aandacht zich in volle omvang richt op de vijftigste herdenking van de bevrijding, komen de herinneringen van de ex-evacuees weer boven. Een oproep van de redactie van Arnhemse Courant/Gelders Dagblad om herinneringen aan de Slag om Arnhem te verwoorden in een brief, leverde veel reacties op. Opmerkelijk vaak handelden de meeslepende, openhartige en bewogen inzendingen over de evacuatie. Samen vertellen de brieven, dagboekfragmenten en foto's vlijmscherp het zo onbekend gebleven dramatische verhaal van de Arnhemse exodus.

Voor drie dagen...

De ondertitel van dit boek, '...en we gingen voor drie dagen...' was de naam van de tentoonstelling over de evacuatie, die rond september 1994, tijdens de herdenkingsmanifestaties voor de Slag, te bezichtigen was in bezoekerscentrum De Watermolen in Arnhem. Met dank aan de organisatie van de expositie adopteren we deze zes veelzeggende woorden, waarmee de evacuatie zo treffend wordt samengevat. De meeste evacuees veronderstelden dat het gedwongen vertrek van zeer korte duur zou zijn, want de geallieerden zouden de stad alsnog snel bevrijden en een einde maken aan de Tweede Wereldoorlog. Het liep allemaal anders. De Slag ging verloren. Een barre winter volgde. En bij terugkeer, voor velen lang na de bevrijding, was Arnhem een ruïne.

Redacteur André Horlings schreef dit boek op basis van de herinneringen van de evacuees. Zo ontstond een fascinerend, intiem en veelzeggend beeld van een van de gevolgen van de Tweede Wereldoorlog, dat nu nog steeds een belangrijke rol speelt in het leven van degenen die de gebeurtenissen van toen hebben meegemaakt. De redactie van Arnhemse Courant/Gelders Dagblad heeft om die reden het initiatief genomen voor de oprichting van een gedenkteken voor de evacuees van 1944 en

1945, dat tegelijk met de publikatie van dit boek in Arnhem wordt onthuld. Het monument herinnert aan de exodus van september 1944, maar tevens aan het feit dat ook vandaag nog vele plaatsen in de wereld worden geteisterd door gedwongen volksverhuizingen. Het gedenkteken is vervaardigd door de Arnhemse kunstenares [Mark Geels](#), die als kind zelf mee moest vluchten. Zij kreeg van het comité van aanbeveling, waarin onder meer een aantal ex-evacuees zitting heeft, nadrukkelijk de opdracht mee kreeg om het verleden met het heden te koppelen, als waarschuwing voor de toekomst. De opbrengst van dit boek komt geheel ten goede aan de financiering van dit monument.

*Gerard Dielessen,
Hoofdredacteur Arnhemse Courant/Gelders Dagblad*

- De Arnhemse Courant verscheen in 1995 in combinatie met Apeldoornse Courant, Deventer Dagblad en Overijssels Dagblad; uitgaven van Wegener Uitgeverij Gelderland Overijssel (WUGO). Na een reorganisatie ging de Arnhemse Courant op in De Gelderlander en werden de overige dagbladen, uitgebreid met Zwolse Courant, Nieuw Kamper Dagblad en Veluws Dagblad, samengevoegd en kregen als 'paraplutitel' De Stentor.

- Gerard Dielessen was sindsdien hoofdredacteur van de tv-actualiteitenrubriek Nova, hoofd van Studio Sport en directeur van NOS Radio en Televisie. Sinds 2010 is hij algemeen directeur van NOC*NSF.

'Arnhem Spookstad' is een boek over de evacuatie van Arnhem, nog tijdens de gevechten van september 1944, toen [Operatie Market Garden](#) mislukte omdat de (huidige) John Frostbrug 'een brug te ver was'. Arnhem werd een spookstad. De bevolking zwierf uit over heel Nederland. De inwoners keerden pas lang na de bevrijding terug in een zwaar vernielde stad.

'Arnhem Spookstad' is a book in the Dutch language about the evacuation of the Arnhem people in 1944, during the fights of the Battle of Arnhem ([Market Garden](#)). The town became a ghost city, the people returned a long time after the liberation, in a very destroyed hometown. *Google translation* [Dutch > English](#)

"Arnhem Spookstad" ist ein Buch in niederländischer Sprache über die Evakuierung der Menschen in Arnhem 1944, während der Kämpfe der Schlacht von Arnheim (Market Garden). Die Stadt wurde zu einer Geisterstadt. Die Menschen kehrten erst (lange) nach der Befreiung zurück in einem sehr zerstörten Heimatstadt. *Google Uebersetzung* [Niederländisch > Deutsch](#)

Or try the [language you prefer](#)

Naar hoofdstuk 1. [Kleine herinneringen aan een grote vlucht](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 1

Kleine herinneringen aan een grote vlucht

Arnhem heeft als gevolg van de Tweede Wereldoorlog blijvend een plaats op de wereldkaart veroverd. Na de mislukte Slag om Arnhem, van 17 t/m 25 september 1944, kwam de geallieerde opmars plotseling tot stilstand en ging West-Europa, en niet in het minst West-Nederland, een barre laatste oorlogswinter tegemoet. Elk jaar wordt plechtig herdacht dat het [een brug te ver](#) was, in aanwezigheid van vele veteranen die werkelijk niet begrijpen waarom hen eer betuigd wordt voor een verloren strijd. De manifestaties van 1994, na vijftig jaar, waren indrukwekkender dan ooit. En de herdenkingen zullen nog eindeloos doorgaan, al zal het aantal veteranen elk jaar verder slinken.

Veel onbekender is het feit dat de 95.000 Arnhemmers, nauwelijks een week nadat hun bevrijding leek te beginnen, op 24 september 1944 opdracht kregen binnen enkele dagen hun huizen te verlaten. Ze pakten het hoogst noodzakelijke in en gingen op weg naar een onbekende bestemming. Dat het voor enkele dagen zou zijn bleek een illusie. Het werden vele maanden vol problemen onderweg, onzekerheid over het lot van geliefden en angst omdat de oorlog nog steeds onverminderd voortduurde. En toen ze terugkeerden, vaak lang na de bevrijding, bleek dat plundersaars alles wat bruikbaar was hadden meegenomen en wat onbruikbaar was vernield, en dat de Tweede Slag om Arnhem nog verwoestender was geweest dan de eerste. Slechts 145 woningen waren onbeschadigd gebleven.

Vergeetelheid

In de tweede helft van de jaren '40 leek het erop alsof de oorlog een incident was geweest van voorbijgaande aard. De [wederopbouw](#) ging beginnen. En in Arnhem viel nog veel meer weder op te bouwen dan elders in het zwaar gehavende Nederland. De handen gingen uit de mouwen, de schouders werden eronder gezet, het puin werd weggeruimd, nieuwbouw verrees en de stad werd weer leefbaar. En toen in september 1994 de nieuwe klokken in de [St. Eusebiuskerk](#) plechtig werden ingeluid was dat voor heel veel Arnhemmers een bijzonder emotioneel moment: het werk was af.

De evacuatie leek toen allang in de vergeetelheid te zijn geraakt. Literatuur is er nauwelijks over verschenen. De enige wetenschappelijke studie die aan de massale volksverhuizing en zijn gevolgen is gewijd dateert van 1981; het standaardwerk 'Arnhem 44/45' van gemeente-archivaris [P.R.A. van Iddekinge](#). Het is al vele jaren uitverkocht.

Herinneringen

Toen de vijftigste herdenking van de Slag om Arnhem naderde deed de Arnhemse Courant een oproep aan zijn lezers om hun herinneringen aan de gebeurtenissen te verwoorden in een brief. Het resultaat was indrukwekkend. Er kwam een vloedgolf binnen aan boeiende verhalen, variërend van de beschrijving van een enkel incident tot gedetailleerde verslagen van het leven van Slag tot bevrijding. Het meest opvallend was, dat de evacuatie allerminst een vergeten hoofdstuk bleek; bijna iedereen had het er over. En elk verhaal was verschillend.

Het waren allemaal belevenissen van gewone, machteloze mensen, gedwongen op weg naar een onbekend doel. Dwars door bezet Nederland waar volop oorlog woedde, met beschietingen door geallieerde vliegtuigen en controleposten van Duitsers, op zoek naar mannen boven zestien jaar. Wanhopig over problemen onderweg. Overgeleverd aan de willekeur van gastgezinnen, die evacuees soms met open armen ontvingen en anders een ijskoud kamertje gaven met een stoof als enige verwarming - in januari, in de barre winter van '45.

Het waren verhalen over een lang vergeten episode; levendige herinneringen van degenen het meemaakten, maar al onbekend voor wie er ergens in de verte getuige van was en helemaal onvoorstelbaar voor wie de oorlog alleen maar van verhalen kent. Over tochten, soms dagenlang lopend naast de fiets met houten banden, waarop de schamele bezittingen waren bijeengepakt. Over overnachtingen in koeiestallen, waarbij de dieren hun vochtige adem over de slapers sproeiden. Over luizen en schurft, en de pijnlijke en smerige methoden om er weer af te komen. Over het terugkomen in een totaal vernielde stad, waar alle dierbare herinneringen verdwenen waren of moedwillig beschadigd en de binnendringers in alle hoeken en gaten hun behoefte hadden gedaan. Over kleine persoonlijke drama's en over dramatische voorvallen die

grote indruk maakten.

Dit boek is gebaseerd op zestig van deze getuigenissen. Aan de hand van de herinneringen van de lezers wordt het verhaal van de Slag om Arnhem, de evacuatie en de terugkeer opnieuw verteld.

Flarden

Een van hen, [Marianne van Halewijn](#), gaf in haar uitvoerige brief onbewust een samenvatting van de inhoud. Ze was vier jaar toen de Duitsers Nederland binnenvielen. Ze was acht toen de Slag om Arnhem begon. Het waren diep ingrijpende gebeurtenissen, die haar leven danig hebben beïnvloed.

*Formatie
bommenwerpers,
gezien vanuit de
tuin van de
grootouders
van Leo Brameijer
aan de
Bilderdijkstraat
(Tekening Leo
Brameijer) >*

„Vanaf mijn zevende jaar zijn mijn herinneringen chaotisch. Wat gebeurde, in welke volgorde, waar en wanneer, en welke mensen waren erbij? Ik ben op weg naar school, moet de tram uithollen voor luchtalarm, kom nog net op tijd veilig thuis en mag daar verder blijven. In sta uren in de rij voor een brood bij de bakker; op de terugweg eet ik er een gat in. Alle emmers, wastafels en het bad moeten vol water, want dat wordt afgesloten en als de kranen weer kunnen gaan lopen borrelen ze zo eng.”

En opeens is de Slag begonnen: „'s Nachts zitten we angstig onder de trap: vliegtuigen komen over, zijn onze ramen wel goed verduisterd? Ik weet niet waar mijn vader is - pas lang na de oorlog werd me verteld dat hij toen ondergedoken zat. Ook twee zusjes zijn niet thuis, als onverwachts de hemel naar beneden lijkt te komen. Er is geen tijd om te schuilen in de kelder; alleen angstaanjagend, donderend lawaai en overal gruis. Voorbijgangers vluchten bij ons naar binnen. Als het geluid eindelijk ophoudt is een meisje helemaal doof, maar verder is niemand gewond. Vlak bij ons huis zijn verschillende grote, diepe gaten, waar bommen zijn gevallen. Buurhuizen zijn niet meer goed bewoonbaar; ik vind het heel griezelig om erin rond te lopen. Tussen bombardementen door, met schuilen bij onbekenden, kunnen we later de Rijnkade bereiken: puinhoop na puinhoop. Mijn moeder telefoneert met mensen in Oosterbeek. Daar zijn ze al bevrijd; voor ons duurt het dus niet lang meer. We slapen enkele nachten op de grond in de huiskamer met zeker veertien mensen. Het is best gezellig. Ik durf trouwens toch niet meer naar mijn kamertje boven.”

Evacuatie

Maar na een week kwam het nadrukkelijke bevel dat alle inwoners van Arnhem binnen enkele dagen hun stad moesten verlaten. Samen met andere ontruimde dorpen in de Betuwe en in het westen langs de Rijn raakten die weken rond 150.000 mensen op drift. Ze paktten het meest

noodzakelijke in en sloten zich aan in de optocht richting Velp of Apeldoorn of elders. Marianne van Halewijn: „Opeens logeren we dan met zijn allen in Velp bij een bevriend echtpaar. En weer: grote bombardementen, hals over kop schuilen, plat op de vloer dekking zoeken, alles trilt en dreunt oorverdovend. We komen er allemaal levend van af. Met bepakte fietsen gaan we verder weg. Een lange tocht. Overal mensen met bagage. Soms moeten we snel gaan liggen als er uit jankende vliegtuigen geschoten wordt. We komen in Otterlo en worden in een school opgevangen met soep. Ik loop er wat ontredderd rond en ben dolblij als ik in een van de Rode Kruis-helpers een huisvriend herken. Diezelfde dag of de volgende bereiken we Garderen. Al snel moet onze familie weer weg uit de eerst-toegewezen villa en worden we over verschillende adressen in Speuld verspreid. Soms gaat mijn moeder met een van mijn zusjes een dag weg; ze komen dan terug met dingen uit ons huis in Arnhem of met eten. Op 5 december krijg ik mijn eigen pop terug: zie je nou wel dat Sinterklaas echt bestaat! Overdag is het rustig en er is nooit luchtalarm. Maar 's nachts zijn er weleens bombardementen. Ze zijn bedoeld voor de spoorlijn bij Stroe en niet zo erg als we in Arnhem meemaakten. We verhuizen nog wel drie keer.”

Tijdsdocument

De meeste verhalen zijn van mensen die vijftig jaar geleden jong tot zeer jong waren en vaak nog onbevungen in het leven stonden. „Als elfjarige sjouwde je gewoon mee; je had geen idee van de stemming.” Ze waren zich vaak niet bewust van de ernst van de oorlog. „Mijn ouders hadden andere zorgen”, staat ergens bijna als excuus.

Dit boek haalt een vrijwel vergeten episode terug, maakt aan de hand van heel persoonlijke getuigenissen duidelijk hoe vluchtelingen in Nederland in 1944-'45 leefden en dient om verhalen te bewaren die nooit meer verteld zullen worden wanneer de vertellers er niet meer zijn. Het is een uniek tijdsdocument.

Naar hoofdstuk 2. [Het sein 'veilig' is nooit meer gegeven](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 2

Het sein 'veilig' is nooit meer gegeven

Op zondag 17 september 1944 was de sfeer in Arnhem uiterst gespannen. Niet alleen was er de aankondiging van Duitse vergeldingsmaatregelen, wanneer de daders van een aanslag op een spoorwegviaduct zich niet voor tien uur zouden melden. Ook het luchtalarm loeide verschillende malen, zonder dat er iets gebeurde; althans nog niet in Arnhem. Rond een uur of elf klonk Piet van Hooijdonk, samen met twee broers, op het dak van restaurant National aan de Bakkerstraat; hun ouderlijk huis. „We zagen groepjes van zes vliegtuigen, tamelijk ver weg. Boven Deelen, Oosterbeek en Westervoort hingen rookwolken en dat werden er steeds meer." Anderhalf uur later vielen bommen op het centrum, bedoeld voor strategische objecten, maar lang niet altijd raak.

„Opnieuw dat af-en-aan-gehuil", herinnert zich Ger Ruuls. „Ik weet niet meer wat er allemaal gebeurde. Maar het sein 'veilig' is nooit meer gegeven."

Optimistische berichten in Het (illegale) Parool van 22 september 1944 >

HET PAROOL
VRIJ ONVERVEERD

No. 70 A 22 September 1944

Het exemplaar van het "Parool" dat voor U ligt is de tweede, geactualiseerde editie van een oplage die juist verscheen, toen de verzending door het gehele land niet meer mogelijk was.

De Vrijheid wenkt! Reikt haar de hand!

Sinds het scheepsgeschut en de bommenwerpers van onze Bondgenooten op 6 Juni '44, Hitler's onneembaren Atlantik Wall openbraken en zich vasten voet op het Europeesche continent verschaffen, heeft het verloop van de krijgsvieringen duidelijk aange-toond, dat de Duitse legers ook aan het Westfront in de minderheid zijn. De Duitse bevalvoering is gedwongen te zijn geweest, den vijand op een dwaalspoor te brengen, dan is de toelag volkomen gesloagd. Hals over kop begonnen de Duitschers in het Westen en het midden des lands voorbereidingen voor een overhaasten aftocht te treffen. Zwaar geladen auto's, zag men eenige dagen in lange stoeten, over de groote wegen naar het Oosten van het land trekken. De S.D. verbrandde een

ren en provocateurs van de Gestapo, de Nederlandsche beamten van Duit-sche instellingen als Volksdienst, Arbeitsfront, Departement van Volksvoorlichting, Nederlandsch-Duitse Kultuurgenootschap en al het andere resp. dat zich als NSB'er tijdens de bezettingsjaren in dienst van den vijand heeft gesteld, trachtte zich zoo vlieg mogelijk uit de voeten te maken. Een groot aantal van deze lieden, die zich het voorbeeld van hun "leider" bij de bezettingen van dezen oorlog hertimmerden, poegden een veilig heenkomen te zoeken en zich hier of daar te verborgen. Het bericht van den val van Breda werkte als een bliksemflits, die dit wereldje van spionnen, ver-raders, grootsprekers, moffenknechten en frazendraaiers in een hel licht zette. De karakterlooze bende, die ons jaren-lang aan het hoofd gezet heeft, met haar snorkende grootspraak over lots-verbondenheid, kameradschap, hardn-advijwilling en "Germaansch hel-

Vliegtuigen

„Om ongeveer half een hoorden wij zwaar geronk van vliegtuigen; het leken er wel honderd", aldus Piet van Hooijdonk. „Ze kwamen laag aanvliegen uit de richting Oosterbeek; je kon de mannetjes zien zitten. We stonden als versteend en zagen bommen vallen; het was heel angstig om te zien. Ze vielen op de Willemskazerne en het Willemsplein, in de Beekstraat, bij de schouwburg, in de Bloemstraat en in de buurt van de Coehoornkazerne, die zelf niet geraakt werd."

„Nee, ze kwamen terecht in de Sint Janskerkstraat", weet Wiet Roelofs, die daar net aan tafel was gegaan voor het middageten. „Aan weerszijden van de straat werden enkele huizen totaal vernield en ook de St. Janskerk werd beschadigd. De mannen uit de buurt verzamelden zich om hulp te bieden, want er lagen mensen onder de puinhopen. Jan Blaak en zijn vrouw konden er onderuit worden gehaald. Beiden waren gewond, waarvan zij zeer ernstig. Uiteindelijk bleef er een gezin vermist: de familie Denkers, een echtpaar met een dochtertje; een blonde kulllebol van een jaar of twee."

Alsmaar bidden...

„Mijn vader had in een van de zeven kelders onder het grote pand in de Parkstraat, waar hij een elektrische groothandel dreef, een onderkomen gemaakt voor geval van nood. We zaten daar in doodsspanning te wachten en hoorden het gerommel aan; echt oorlog, vreselijk om dit van zo dichtbij te moeten meemaken”, vertelt Stefanie Schönberger. „Gilpartijen, schietpartijen, vliegtuigen die over ons heenvlogen, een granaat die een deel van het dak verwoestte; we dachten echt: we gaan er zo allemaal aan. Mama alsmaar bidden, dat we er levend af zouden komen, de baby alsmaar huilen, vreselijke toestand, er kwam geen eind aan.”

Aan het Willemsplein werden de Willemskazerne en restaurant Royal totaal vernield. De HBS bleef nagenoeg gespaard. Gert Gijsbers, wiens vader er conciërge was, noemt het een wonder dat hij het bombardement overleefde. „We zaten met zijn vieren aan tafel en hadden juist de soep op toen opeens Engelse vliegtuigen boven het plein verschenen. Ik zag de bommen vallen. Het waren kettingbommen; drie aaneen. We vluchtten onder de trap in een kast; het werd plotseling stikdonker. De achtergevel van restaurant Royal stortte in de tuin. Meer bommen vielen, plafonds kwamen naar beneden, de ruiten vlamden uiteen, het was een complete hel. Opeens gebonk bij de voordeur. De brandweerlieden van Kring 5 zaten in de val en wilden kennelijk via ons huis vluchten. Ik liep naar voren, maar hoefde de deur niet open te doen - die sloeg vlak voor mij neer, met een wolk donker zand uit de manege, die op hetzelfde moment werd gebombardeerd. Hoe we de woning hebben verlaten weet ik niet meer; paniek overheerste. Mijn vader had gewoontegetrouw de hoed op een stoel liggen met een bos sleutels eronder. Hij zette de hoed op, bommen vielen wederom, weg hoed. Met de sleutels wilde hij het tussenhek open maken, maar dat was een overbodige handeling; we moesten over het hek en over de puinhopen kruipen om het voorplein van de HBS te bereiken. Achteraf stelden we vast dat mijn moeder de elektrische snelkoker had gered en de tas met papieren en geld had laten staan...”.

Ravage

Rond het Willemsplein was een enorme ravage aangericht. „Glas van ruiten, resten van getroffen voertuigen, verwoeste trams bij de haltes op het midden van het plein; Royal en de kazerne brandden als een fakkel.” De vluchtelingen werden opgevangen door sigarenhandelaar Harry Lensen, wiens winkel ook in puin lag. „Hij stond met cognac klaar om iedereen in nood te troosten; zelfs Duitse soldaten uit de kazerne, wit van angst en vande kalk.”

Albert Ravestein uit de Bremstraat zal het geluid nooit vergeten. „Het hield niet meer op met het enorme kabaal, luchtafweer, vliegtuigen, bommen. Pamfletten daalden neer, bestemd voor ons met 'de bevrijding is nabij' en voor de Duitsers met 'geef je maar over'.”

< Een simpele tekst op een zwerfkei op Ginkelse Heide herinnert aan de luchtlanding (Oorlogsmusea.nl)

„Gitzwarte rookkolommen verduisterden de lucht. Voor een kind was dat een nachtmerrie", constateert Robert Dalman van de Hommelseweg. „Bij wat zachte wind kwamen allerlei stukjes verbrand papier overzweven. Ik ving er enkele van op en kon er nog wel iets op lezen. Het moeten papieren van de belastingdienst zijn geweest, die op de Grote Markt gevestigd was."

Kerkgangers

Ook buiten Arnhem was het raak. Wouter Stellaard uit Wageningen was met zijn vrouw per fiets onderweg naar Ede, om papieren hulzen te kopen voor zijn 'eigenbouw'-tabak. „We waren er bijna toen een aantal vliegtuigen onverwachts een duik nam. Ze lieten hun bommen los boven de kazernes. Een kennelijk aangeschoten vliegtuig dwarrelde op veertig meter hoogte over ons heen. We besloten snel rechtsomkeert te maken. Verderop kwamen we een paar kerkgangers tegen, die tijdens het bombardement dekking hadden gezocht en allemaal, met hun mooie zwarte kleren aan, plat op straat waren gaan liggen."

Jan Speelziek uit Ede zat in Lunteren ondergedoken. Hij had het erop gewaagd bij zijn ouders op bezoek te gaan en was zaterdagavond 'louter toevallig' niet naar zijn onderduikadres teruggekeerd. Met zijn moeder zat hij in een veelbelovend zonnetje buiten aan de koffie, toen plotseling vanuit het oosten een groot aantal bommenwerpers naderde, keurig in formaties van zes vliegtuigen. „Ik veronderstelde dat ze op de thuisreis waren; dat ze het Roergebied te pakken hadden genomen. Maar dat had ik nog niet gezegd of ze verminderden hoogte en wierpen bommen af, ter hoogte van de AKU, bij het station. We renden naar de schuilkelder, die we achterin de tuin hadden gebouwd. Daar hoorden we de bommen gierend naar beneden komen. Hevige explosies volgden elkaar in een snel tempo op. De laatste klap overtrof alle voorgaande. De schuilkelder trilde op zijn grondvesten en een penetrante kruitdamp drong de ruimte binnen. Nauwelijks een seconde eerder waren de burens, het echtpaar De Bont, de kelder binnengedoken. In het paadje waarover ze nog maar net hadden gelopen bevond zich een bomkrater van zeker een meter diep. De boomgaard, die een grote oogst voorspeld had, was helemaal kaal. Enkele honderden meters in oostelijke richting zagen we grote wolken stof optrekken, waaruit we concludeerden dat het rond de Parkweg ook goed raak was geweest." Hij denkt nog altijd met verbijstering terug aan de gevolgen. „Ik ging naar het getroffen gebied en kwam tot de ontstellende ontdekking dat er zeker een dozijn doden te betreuren waren, waaronder goede vrienden, oude schoolmakers en de populaire dorpsveldwachter Van de Brink. Later vernam ik dat er die dag in Ede rond zestig slachtoffers zijn gevallen. Ik vraag me nog steeds af wie daarvoor verantwoordelijk was. Op betrekkelijk geringe hoogte moet duidelijk zichtbaar zijn geweest dat er op de gewraakte plaatsen geen enkel militair of strategisch object aanwezig was. Het was een zwarte dag voor Ede, maar niet minder voor de Britse luchtmacht."

Naar hoofdstuk 3. [Aan een Dakota bungelt een parachutist](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 3

Aan een Dakota bungelt een parachutist

„Hoera, ik ben jarig!" De elfde verjaardag van Jopy Brouwer, op 17 september 1944, begon veelbelovend. „Ik liep die zondag door de straat in Arnhem en zag plotseling lange zilveren reepjes papier omlaag komen. We hoorden vliegtuigen. 'Engelsen', zeiden de mensen. 'Hoera, de Engelsen komen me feliciteren', riep ik. Er kwamen steeds meer vliegtuigen over. Veel mensen kwamen op onze zolder kijken. We zagen de parachutisten springen en vallen. Zoiets vergeet je nooit meer!" Maar in de loop van de dag moest een veilig heenkomen in de schuilkamer worden gezocht, voor een verblijf dat zes dagen zou duren.

< Geallieerde parachutisten bij Arnhem bezig aan de landing (Historien.nl, Wikipedia)

Oot Halm uit Elst zag in het noordwesten allemaal 'plofjes' in de lucht verschijnen. „Bij nader turen bleken het parachutes te zijn. We bleven kijken, dol van opwinding. Was dit het einde van die ellendige oorlog?" Maar al meteen bleek de harde werkelijkheid. „We hadden zicht op de toren van de hervormde kerk en opeens zagen we hoog op de torenomgang de koster verschijnen. Hij wilde natuurlijk ook alles goed zien. Dat werd hem noodlottig. Er klonk een schot en hij viel naar beneden. Mijn zuster had de droeve taak hem af te leggen en de familie bij te staan. Daarna zaten we in grote spanning, want we hadden gehoord dat de Engelsen vanuit Nijmegen, dus door Elst heen, naar Arnhem zouden trekken om de troepen aan de overkant te versterken. Ik zat de hele dag aan de weg om de Tommies te zien komen. Enfin, we weten allemaal hoe dat afgelopen is."

Het beeld van de luchtlanding staat de toen zevenjarige Jan Jansen uit Heteren in de Betuwe, 15 km ten westen van Arnhem, nog steeds op het netvlies gebrand. „We werden opgeschrikt door een aanhoudend en steeds luider gebrom. Al gauw zagen we tientallen en later vele honderden vliegtuigen overkomen. Toen we de eerste parachutisten zagen springen dacht mijn moeder dat het bommen waren. Maar toen de parachutes zich openden wisten we wat er aan de hand was. Al gauw zat iedereen op de rivierdijk te kijken. We zagen duizenden parachutisten springen. Boven onze hoofden werden de zweefvliegtuigen losgekoppeld. Maar ook zagen we te vroeg gesprongen para's, die met hun zware bepakking in de Rijn terechtkwamen en meteen verdronken. En para's, die in de uiterwaarden de gaten in de grond vielen, omdat hun parachute niet open was gegaan."

Jan Speelziek uit Ede was nog maar net van de schrik van de eerdere bombardementen bekomen toen hij in het oosten de armada van vliegtuigen zag. „Ze wierpen massaal parachutisten af, terwijl op iets grotere afstand gliders werden afgekoppeld. Het was een magistraal gezicht. Al die vliegtuigen kwamen vervolgens bij ons over. Aan een ervan, een

Dakota, bungelde aan de staart een parachutist. Hij had zich kennelijk niet van het vliegtuig los kunnen maken."

'Wat kan het leven mooi zijn!'

In Wageningen fietste Wouter Stellaard langs hotel Nol in 't Bos, dat vol Duitsers zat. „Het leek wel een gestoord wespennest. Iedereen en alles liep zenuwachtig door elkaar; de uniformjassen half of helemaal niet dichtgeknoopt. De lawaaipetten hadden ze ook niet op; sommigen hadden niet eens tijd om de haren te kammen. Ze waren bezig bagage in auto's te laden."

Wat verderop vond hij het fietspad versperd door vier Duitse militairen die een kaart stonden te bestuderen. „Bellen deden we maar niet; ze zouden toch niet opzij gaan. We stapten af, liepen door de berm en zochten daarna de weg weer op. Vijf minuten verder stonden alweer militairen, met camouflagepakken aan. Een ervan gaf een stopteken. Automatisch haalde ik mijn ausweis voor de dag, maar daar had hij geen belangstelling voor. Wel had hij een soort zakdoekje, waarop een eenvoudig terreinkaartje stond afgedrukt. Hij vroeg of ik aan wilde wijzen waar Duitse troepen lagen. Maar daar trapte ik niet in; dan moest hij vroeger opstaan. Ik keek eens om me heen en zag toen overal in het struikgewas soldaten liggen met het geweer in de aanslag. Pas toen een van hen knipoogde tegen mijn vrouw had ik door dat het Tommies waren. En toen ik achterom keek zag ik met genoeg de Duitsers aan komen rijden die ons in de weg hadden gestaan. Ze waren nog stommer dan ik. Toen ze het stopteken kregen zetten ze een grote bek op, maar even later stonden ze netjes op een rijtje met de handen boven het hoofd. Mijn vrouw, bij wie ze tot tweemaal toe de hele linnenkast hadden leeggeroofd, stond er gemeen bij te grijnzen. Wat kan het leven toch mooi zijn!"

< Greetje Haasnoot en haar broertje Just in parachutekleertjes (Arnhem Spookstad)

Schrik van rondom

Janie Boland uit Heveadorp zat in de kerk toen de luchtlanding begon. „De dominee preekte over Jeremia 6 vers 25, 'Gaat niet uit in het veld, noch wandelt op de weg, want des vijands zwaard is er, schrik van rondom'; ik vraag me nog steeds af of dat toeval was. De dienst werd onderbroken, ook al omdat de ramen rammelden van de vele vliegtuigen die overkwamen. We gingen naar buiten en zagen grote zweefvliegtuigen die los werden gekoppeld. Ze landden op de heide. We worden bevrijd, dachten we. Wat een feest! Iemand vond een parachute waarmee we op straat dansten. Vader kreeg een echte Engelse sigaret."

„De parachutisten landden vlak bij ons", vertelt Diny van Harten uit Heelsum. „De Duitsers namen al gauw de benen en die zondagavond gingen er Engelse soldaten door ons dorp. De jongens gingen naar het landingsterrein en kwamen terug met stukken van parachutes en koorden die vreselijk sterk waren. Die nacht hebben we heel onrustig geslapen, want er werd in

de verte geschoten. En de volgende ochtend keek vader naar buiten en lagen in de tuin allemaal zwaarbewapende soldaten. 'De SS', zei hij, en dat betekende dat we opnieuw bezet waren."

De vierjarige Geertje Haasnoot was met ouders, grootouders en nog meer familie vanuit Wassenaar en Katwijk naar Garderen verhuisd, omdat het daar veiliger leek dan in het westen van het land. Na de Slag om Arnhem werd het Veluwe dorp overstroomd met evacuees. „Een echtpaar Jousma uit Oosterbeek kwam bij ons inwonen, met dochter Els van twaalf. Zij vertelden over een parachutist die bij hen in de straat was neergekomen. Meneer Jousma had nog een paar parachutes binnengehaald die in de bomen hingen. Mijn moeder kon goed naaien en mevrouw Jousma had in Oosterbeek nog een naaimachine staan. De twee mannen gingen erheen, met een grote mand. De parachutes, een witte en een blauwe, werden onderin gelegd, wat kleding erop en daarop de naaimachine. Mijn moeder heeft in de maanden die volgden heel wat afgenaaid. Bloesjes voor de kinderen, een schattig geborduurd jurkje voor mij, blouses voor boerinnen in de buurt - die werden geruild tegen voedsel. Ook de koorden werden dankbaar gebruikt. Je kon er draden uittrekken, die heel sterk naaigaren bleken te zijn. Wat waren we allemaal blij met die parachutes!"

Geruchten

Arnhem wachtte met spanning op het vervolg van de ontwikkelingen. „Kort na de landing bolderden een paard en wagen door de Oeverstraat", vertelt Henk Berensen. „De voerman riep dat de Engelsen waren geland. Weg was alle onrust. We zouden binnen enkele uren vrij zijn; Duitsers waren al nergens meer te bekennen. En toen we rond zeven uur vanaf de Kleine Oord hoorden roepen dat daar Engelsen waren wilde ik er meteen heen. Jammer genoeg waren mijn ouders onverbiddelijk. Toen was hun wil nog wet. Tegenstribbelend en in de overtuiging dat we in elk geval de volgende dag uitgebreid onze bevrijding zouden vieren ging ik slapen."

„Het was een sensatie", zegt Albert Ravestein. „Hoe laat zouden ze hier zijn? De geruchtenstroom kwam op gang, maar het licht en het water vielen uit. Het gaf allemaal niets, nog even en dan was die nachtmerrie van vier jaar bezetting voorbij. De eerste Duitse deserteurs meldden zich en vroegen om burgerkleding; nu kwamen ze opeens uit Luxemburg, Oostenrijk of de Elzas en waren ze de oorlog zat, zoals ze beweerden. Sommigen slaagden en maakten zich snel uit de voeten."

Fietsen

„In de katholieke school en het Parochiehuis aan de Rosendaalseweg, waar nu het gebouw van Omroep Gelderland is, lagen Duitse soldaten", weet Maria Kooijman-Anneveld. „In een mum waren ze allemaal vertrokken, alles achterlatend. Er werd meteen geplunderd door verschillende Nederlanders."

Ook een gymnastieklokaal tussen de Paasberg en de Geitenkamp, waar Duitsers en Russische krijgsgevangenen zaten, werd hals over kop verlaten. „Ze lieten een aantal fietsen achter", vertelt Tineke Boels. „Dat bericht verspreidde zich als een lopend vuurtje. De jongens van de Paasberg namen de kans waar en 'organiseerden' een aantal Duitse fietsen met twee stangen. Dat veroorzaakte nog grote paniek toen de Duitsers weer terugkeerden. Ze kwamen langs de deuren met de bajonet op het geweer, takkenbossen op de helmen en zwartgemaakte gezichten. Gestolen fietsen werden in paniek gedemonteerd; de onderdelen in het bos verstopt of begraven in de tuin. Intussen vorderden de Duitsers alle fietsen die ze konden vinden. De onze werden gered. Bij onze buurvrouw waren de Duitsers al geweest en zij raadde ons aan onze fietsen bij haar te brengen. Toen ons huis een half uur later werd doorzocht was er niets meer te vinden."

Duitse tanks

„Die zondagavond hadden wij, vrijwel zonder slag of stoot, een eerste ploeg Engelse soldaten op ons weggetje", meldt To Mijnlief van de Hulkesteinseweg, direct aan de Rijn. „We waren reuze enthousiast natuurlijk. Je hoorde het volk in de Wilhelminastraat en omgeving juichen en roepen. 'Hear the people', zeiden de Engelsen tegen elkaar. Totdat later op de avond in de stad heftig werd geschoten. En toen ook ineens enorme branden. De Duitsers staken alles bij de brug in brand om uitzicht te krijgen."

Koosje Smallegange hoorde in haar woonplaats Brummen van de landing van de parachutisten. „De volgende dag werd het straatbeeld beheerst door vluchtende Moffen, die op

allerlei voertuigen de terugtocht naar de Heimat aanvaardden. Onze tijdelijke 'buren', Duitse families uit Gelsenkirchen, pakte hun boeltje en gingen er vandoor. Wij genoten van de taferelen die zich voor ons huis afspeelden. Waar was de orde van het Duitse leger gebleven?

< Twee Duitse soldaten worden op 17 september door Britten ondervraagd, terwijl inwoners van Heelsum nieuwsgierig toekijken. ([Pegasus Archief](#))

Dag en nacht trok men langs, met alles wat men mee had kunnen grissen. Maar opeens, midden in de nacht, kwamen uit de tegenovergestelde richting Duitse tanks aanrollen; ons huis trilde ervan. We zeiden: arme jongens in Arnhem en Oosterbeek. 's Middags kwam de eerste groep geallieerde krijgsgevangenen langs. We huilden met elkaar en maakten verstolen een V-teken. Hun donkere baretten werden een vertrouwde aanblik, maar we hadden het zo graag anders gewild."

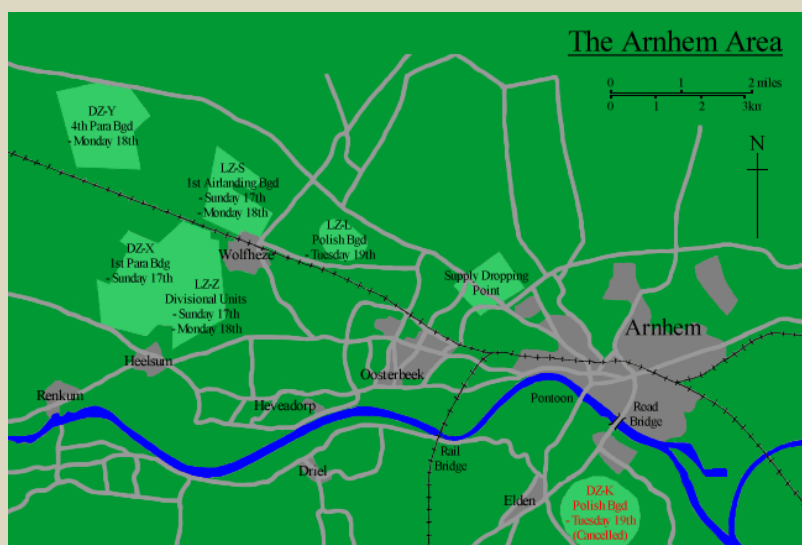
Naar hoofdstuk 4. [Tommies bezetten de politiebureaus](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 4

Tommies bezetten de politiebureaus

„Voor de politie was er door de luchtaanvallen op 17 september natuurlijk heel wat werk aan de winkel. Zij werd geconfronteerd met bominslagen, doden, gewonden, branden en vernielingen. Maar tussen al die ellende door was er ook een vreugdevol bericht: dat op de hei bij Wolfheze luchtlandingen plaatsvonden." Dat vertelt Hans van Maris, toen 24 jaar. Hij was inspecteur van de gemeentepolitie van Arnhem en hij bevond zich tijdens de Slag op het hoofdbureau aan de Bovenbeekstraat.

< Landingsplaatsen voor de Britse en de Poolse troepen (Kaart [The Battle](#) (Polish Armed Forces Historical Association))

Joannes van Kuijk (27) was telex- en telefoonwacht in het gewestgebouw van de rijkspolitie aan het Eusebiusplein. „Daar pakten de NSB-officiëren in de late middag hun hele boeltje in. Ze verlieten om half zes het pand en even later informeerde een van hen nog telefonisch of de schipbrug bij Doesburg bruikbaar was. Vermoedelijk wilden ze dus in de richting van Zevenaar over de Duitse grens vluchten." Beide gebouwen zouden tijdelijk huisvesting gaan bieden aan Britse soldaten, die werden ingezet bij de slag om de Rijnbrug.

„Ondanks alles was de stemming bij de gemeentepolitie uitstekend", zegt Van Maris. „We hadden vernomen dat de Engelsen al door Oosterbeek trokken en in het Sint-Elisabethsgasthuis zaten, terwijl af en toe duidelijk hoorbaar was dat bij de Rijn geschoten werd. De bevestiging van de vorderingen kwam uit eigen kring. Een van de korpsleden kwam opgetogen binnen. Hij had gezien dat Duitse militairen bij Muis Sacrum, waar het Wehrmachtshuis gevestigd was, druk bezig waren goederen in vrachtwagens te laden. Op het trottoir voor Vroom en Dreesmann zag hij zich plotseling omringd door soldaten die uit het niets opdoken, met andere helmen dan de Duitse 'potten'. Voordat hij het besepte was zijn dienstrevolver afgenomen en werd hem in het Engels de weg naar de Rijnbrug gevraagd. Dat was niet zo moeilijk: rechtdoor, 800 meter verder. Hij waarschuwde nog voor de Duitsers in Muis, maar de para toonde zich niet verbaasd en zei: 'Dat weet ik. We zijn er even wezen kijken'."

Machtsovername

„Rond negen uur 's avonds trokken er veel troepen langs het gewestgebouw", vertelt Van Kuijk. „We konden niet onderscheiden of het Engelsen of Duitsers waren. Er werd gemorrel

aan de kelderdeur en even later aangebeld. Ik deed open. Tot mijn verbazing zag ik Engelse soldaten. Ik liet ze binnen en met tussenpozen kwamen er nog veel meer, tot er vijftig à zestig aanwezig waren. Ze vroegen allerlei bijzonderheden over de omgeving en een gedeelte groef zich in aan de overkant van de weg, richting brug, in de grootst mogelijke stilte. Op het pleintje voor de woning van dr. Niekerk aan de Hofstraat werd een mortierstelling gereed gemaakt; op de hoek in de tuin een anti-tankgeschut. In de omgeving waren al veel branden, onder meer in de huizen achter de brug aan de zuidkant en de herenhuizen aan de Eusebiusbuitensingel." Om half elf namen de Britten de macht over in het hoofdbureau van gemeentepolitie. „Een van de inspecteurs kwam binnen met tien leden van de Britse militaire politie en vijftien Duitse krijgsgevangenen", aldus Van Maris. „De commandant, een sergeant, deelde mee dat het zijn opdracht was het hoofdbureau te bezetten. Hij gaf order de krijgsgevangenen in te sluiten en de politie voldeed daar met veel genoegen aan. Het werd wel een beetje vol, want er zaten ook al twaalf 'gewone' arrestanten, maar die verhuisden naar de binnenplaats. Er moesten meerdere arrestanten in een cel worden opgeborgen; daar maakten we ons toen niet zo druk om als tegenwoordig. En na een klein feestje met Engelse sigaretten en chocolade gingen de para's rustig slapen. Tot verbazing van iedereen, want dat vonden we nogal nonchalant. Toen het licht begon te worden reden er tot onze teleurstelling in de Bovenbeekstraat wel Duitsers maar geen Engelsen voorbij. Wanneer de Moffen het gebouw zouden heroveren zou het moeilijk zijn een bevredigende verklaring te geven voor de gang van zaken. Het leek verstandig het hoofdbureau te verlaten nu het nog kon. De Nederlandse arrestanten werden losgelaten en de politieambtenaren gingen naar huis. Het rapport van de wachtcommandant, waarin veiligheidshalve niets was vermeld over de komst van de Engelsen, houdt om 07.00 uur zomaar op. Pas op 28 april 1945 werden de werkzaamheden weer in enige omvang hervat."

De brug van Arnhem die 'te ver' bleek [Bron: 'Verhalen uit Arnhem'](#)

Gevecht om de brug

„Op maandag 18 september 1944, om 06.00 uur, begon het gevecht om de brug", meldt Van Kuijk nauwgezet. „In de loop van de dag begon er enig Duits overwicht in de strijd te komen. Terwijl in het centrum steeds meer branden ontstonden kregen wij het hevig te verduren. Maar we bleven op onze post, en hadden geregeld contact met de ondergrondse en met de gemeentepolitie aan de Bovenbeekstraat. 's Nachts lagen er ongeveer vijftig Tommies in het gebouw, waarvan de helft op wacht ging."

De Britten in het hoofdbureau voelden zich volgens Van Maris slecht op hun gemak. „Ze zagen in de Bovenbeekstraat gewapende Duitse soldaten, hun radioverbinding werkte niet zodat ze niets wisten van de situatie bij de Rijnbrug en in Oosterbeek en hun voedselsituatie was slecht." Op 19 september werd de toestand kritiek. „De krijgsgevangenen werden opstandig", aldus Van Maris. „Niet alleen hadden ze honger, maar ook hoorden ze voortdurend het laarzengekletter van hun kameraden. In hun cellen zat aan de straatzijde, hoog in de muur, een getralied raampje. Ze hesen iemand omhoog om het ruitje in te slaan. Daarna riepen ze, als er iemand langs kwam: 'Engelsen, help!'. Dat bleef zonder resultaat, maar wel werkte het de para's op de zenuwen. Sommigen stelden al voor de gevangenen dood te schietten, maar de meerderheid was tegen."

De situatie bleef de hele dag gespannen. Een Duitser die het hek probeerde te openen werd in de schouder geschoten. Een andere sloeg een ruit in en pikte een walkie-talkie van tafel, zonder de Britten te ontdekken. Die waren er intussen ooggetuige van dat de Bata en Van der Hart door soldaten en burgers werden geplunderd. Twee van die burgers kwamen zelfs, de armen vol geroofde goederen, het bureau binnen. Ze schrokken zich wezenloos toen ze plotseling van alle kanten stenguns op zich gericht zagen. Na enig praten mochten ze gaan.

Kogelregen

„De Britten besloten om, als het donker werd, uit te breken naar de Rijnbrug", vervolgt Van Maris. „Om te zien waar die lag klommen twee militairen op het dak, maar daar was hij niet te zien. Wel zagen ze een groepje Duitsers staan. Een van de para's kon zich niet bedwingen en gaf een vuurstoot met zijn stengun. Waarschijnlijk concludeerden de Duitsers dat het schot vanuit het politiebureau was afgevuurd. Korte tijd later stopte een vrachtwagen vol SS'ers. Die sprongen er uit, stormden door de grote toegangspoort en over de binnenplaats, schoten een regen van kogels af en gooiden handgranaten. Een sergeant sneuvelde en de overige para's gaven zich over. De Duitsers bevrijdden hun landgenoten uit de cellen en gooiden het lijk van de sergeant op het trottoir voor het hoofdbureau. De volgende dag trof ik het daar aan; het mocht er vijf dagen lang niet worden weggehaald. Een parachutist bleef achter. Hij zat toen de aanval begon als enige op de eerste verdieping en verstopte zich in een donkere hoek op zolder. Hij is er nog wekenlang ondergedoken gebleven."

Hopeloos

Ook voor de Britten in het gewestbureau werd de situatie hopeloos. „Tegen de avond begonnen de gebouwen aan de achterzijde van ons gebouw te branden", vertelt Van Kuijk. „Met vlammenwerpers ruimden de Duitsers menige gevechtshaard op. We besloten over te steken naar de Hofstraat, waar een andere troep zat. Een eerste poging werd gestaakt; de volgende lukte. In een run en met tien meter afstand staken we onder hevig vuur van de Duitsers het plein over. Hoeveel er achterbleven weet ik niet. In de tuin aan de Hofstraat maakten we loopgraven. Van slapen kwam niet veel. Alles brandde nog fel. De klokken van de St. Eusebiuskerk, vleugellam geschoten door zware granaattreffers, speelden af en toe een paar tonen. Het wekte een gevoel op dat niet onder woorden is te brengen."

Op 20 september bereikten de gevechten om de Rijnbrug een hoogtepunt. „De Duitsers schenen goed te weten waar de laatste restanten Engelsen zaten", zegt Van Kuijk. „De verliezen waren zeer hoog. Versterkingen bleven uit. Ondanks alles bleven de Tommies optimistisch. Onvergetelijk is de rust en kalmte waarmee ze de gevechten voortzetten."

De laatste uren van de slag maakte hij mee in het hoofdgebouw van Rijkswaterstaat; een Britse commandopost, waar bovendien 66 Duitse krijgsgevangenen en dertig gevluchte burgers zaten. Dat werd 's avonds door de Duitsers in brand geschoten. De gewonden werden naar buiten gebracht, de overgebleven militairen gaven zich over en de vluchtelingen vertrokken.

Duitse pantservoertuigen op weg naar de brug. (Tekening Leo Brameijer)

„Op aanraden van de Engelse commandant stopten wij onze uniformen en wapens weg en sloten ons wijselijk bij de burgers aan. We liepen de glooiing van de brugoprit op en keken rechts en links in de lachende en grijnzende tronies van het 'Herrenvolk' waaraan we nu weer overgeleverd waren.”

**Naar hoofdstuk 5. [Het gaat goed, het gaat niet goed!](#)
Terug naar [Voorwoord](#)**

Zie ook:

**Interview met de Britse bevelhebber brigadegeneraal [John Hackett](#) (1910-1997):
['Slag om Arnhem ging bij Nijmegen verloren'](#)**

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 5

Het gaat goed, het gaat niet goed!

„'s Middags landden de parachutisten in Wolfheze. We renden naar boven om het vanuit het zolderraam beter te kunnen zien. Pappie, Ton en ik stonden te juichen: de Tommies komen. Maar mammië hilde. Zij zei: nu begint het pas." Dat vertelt de toen 11-jarige Leny Garretsen uit Oosterbeek. Haar moeder had een goede intuïtie. Het dorp werd het brandpunt van de gevechten.

Tientallen gliders bleven achter op de landingsterreinen ten westen van Arnhem (Go2war2.nl) >

„Al gauw werd overal geschoten. Pappie vond het beter dat we de kelder ingingen. Ik moest m'n nieuwe jurkje uit, waar ik 's morgens nog zo trots op was geweest; het had gele, groene, oranje en witte versierde streepjes, pofmouwen en een wit kraagje - ik heb het nooit meer teruggezien. Er kwam een warmer exemplaar voor in de plaats, dat nog kriebelde ook. Plotseling sloeg een anti-tankgranaat dwars door het huis, de ouderslaapkamer in, door mijn kast en bed en bij de burens door het dak er weer uit. Het schieten werd heftiger en opeens stond een Tommy in ons keldergat. We vroegen hem binnen te komen, maar hij zei dat hij zich bij zijn kameraden wilde voegen. Pappie bracht hem via de keuken naar de achtertuin en vertelde later dat hij niet ver was gekomen. Toen het te gevaarlijk werd besloten we naar de grote kelder van Hendriks aan de overkant te gaan. Ton en ik moesten slapen in een leeg aardappelhok, waarin een matras was gegooid. De bodem liep schuin en zodoende zakte je elke keer naar beneden."

Een jongetje met koffie

Een van de Britse soldaten, glider-piloot P. Walford, had in Oosterbeek een gedenkwaardige ontmoeting. Hij vertelde in de jaren '60 zijn verhaal aan Philip van Gelderen, toen beiden dienst deden op het NAVO-hoofdkwartier in het Duitse Munchengladbach. „Ik had een schuttersput gegraven in de tuin van een kleine villa, waar geen levensteken te bespeuren was. We

< Sporen van de gevechtshandelingen bij het St. Elisabethsgast-huis werden door een Duitse fotograaf vastgelegd, nadat de geallieerden op de vlucht waren gejaagd (GeertBoogaard.nl).

observeerden een veld dat mogelijk deel zou uitmaken van het landingsgebied voor de volgende ploeg. Tijdens een schietpauze sprong plotseling iemand in mijn put. Ik draaide me bliksemsnel om, de vinger aan de trekker, om de stengun zo nodig direct leeg te schieten op de binnendringer. Op hooguit een halve meter afstand stond... een klein Nederlands jongetje; ik schatte hem hooguit op een jaar of tien. In de ene hand had hij een kopje en in de andere een kan met koffie. Nooit heeft koffie mij beter gesmaakt. Daarna wilde het jochie verder, naar de volgende schuttersput. Ik hield hem echter bij me tot het wat veiliger leek en ongedeerd bereikten we samen de villa."

In het centrum van Arnhem begonnen de Duitsers meteen met plunderen, zag Piet van Hooijdonk vanuit restaurant National. „Ze hadden het vooral gemunt op herenmode-, schoenen- en tabakszaken. Met de armen vol keerden ze terug. Ze stopten hun buit zelfs onder dekkleden van karren waarop gesneuvelden lagen."

Brief van een ooggetuige

Jouke Hoekstra, die verbonden was aan de Gemeentelijke Geneeskundige Dienst, zat vijf dagen in de frontlinie. Onmiddellijk na het bombardement van 17 september was hij opgeroepen en hij werd naar het St. Elisabeth Gasthuis gedirigeerd, dat diverse malen in andere handen overging. Zijn vrouw Jo bleef alleen achter in Alteveer, een hooggelegen wijk van Arnhem, waar een goed zicht bestond op de brandende stad. In een brief aan haar zoons Enno en Helmut in Enschede gaf ze een treffend beeld van haar ervaringen:

„We zitten zonder gas, zonder electra en zonder water", schreef ze op 18 september. „We hebben een ontzettend bombardement meegemaakt en velen lieten daarbij het leven. Ze hebben blijkbaar veel afweer kapot gegooid, want je hoort het bijna niet meer. Vader is gisteravond niet thuisgekomen en komt voorlopig ook niet thuis. Hij doet nu dienst in het E.G.. Dat zou vanmorgen in Engelsche handen zijn geweest. Zoo even passeerde een collega die beweerde dat het nu weer Duitsch was."

Contact was onmogelijk. „Vader geprobeerd te bereiken, maar mis hoor. Om het Elisabeth Gasthuis werd op dat moment enorm gestreden", meldde ze de volgende dag. Drie dagen later kwam een eind aan de onzekerheid. „Voor mij persoonlijk was er een heerlijke ervaring. Vader stond plotseling voor mij. Hij was vreeslijk om te zien met dat vermoeide gezicht en een baard van zondagmorgen af. Vanmorgen ging hij naar het Gemeenteziekenhuis. Gelukkig is dat dichtbij en in het ergste geval kan ik misschien naar hem toe gaan."

Stephanie Schönberger behoorde tot de eerste evacuees. „Rond vier uur werd er tegen de voordeur getrapt en geschoten toen er niet meteen open werd gedaan. Pa ging naar boven, met lood in de schoenen. Er stond een groepje Duitsers, zwaar bezopen. We moesten binnen een half uur wegwezen, anders gingen we er aan. We mochten nog wel even naar boven, kleren halen. En ik mocht even de tuin in om de konijnen en kippen los te laten. Met tranen in de ogen moesten we het kapitale pand verlaten en zagen we hoe de Duitsers, overmoedige jonge

knullen, ons huis binnenstormden. We gingen naar Velp, waar onze vertegenwoordiger woonde."

Koepelgevangenis

De bevrijding van de wijk Lombok werd 's avonds bewaarder Michels van de Koepelgevangenis fataal. Harry Craamer, die recht tegenover de ingang woonde, was er ooggetuige van. „Het was bijna acht uur toen de eerste bevrijders vanaf de Utrechtseweg de Wilhelminastraat opkwamen. De stilte werd verstoord door een enkel schot, gericht op de deur van de portiersloge. De deur ging open en een politieman verscheen, met de handen omhoog. Hij riep: 'One is dead'. Even later werd een levenloos lichaam naar buiten gedragen en met ontzetting herkend. Het was Michels. Die kenden we allemaal. We wisten dat hij vurig naar de vrijheid verlangde; hij had al een oranje vlag klaarliggen. Nu werd die over zijn lichaam gelegd en werd hij ter aarde besteld, binnen de muren van de gevangenis. De Tommy was nerveus geworden omdat hij achter het kleine glasvenster een pet had zien bewegen. Die was van de politieman die de bewakers moest bewaken na de spectaculaire ontsnapping van Frits de Zwerver in mei. De kogel raakte Michels, die achter bezig was."

Overal in Arnhem en wijde omgeving brachten mensen de volgende nachten in schuilkelders door. „We hoorden in de verte gejuich. Maar ook het rumoer van de oorlog kwam steeds dichterbij. De geruchten zwollen aan: het gaat goed, het gaat niet goed. We doken 's avonds met de overburen de kelder in en legden een zandzak op het keldergat, want er was voor gewaarschuwd dat Duitsers handgranaten naar binnen gooiden", vertelt Albert Ravestein die in de Bremstraat woonde, bij het spoor. „In de kelder was het donker. De buurman stelde voor dat probleem op te lossen met accu's uit dieseltreinen. Daarna werd het fornuis aangestoken, eten gekookt en brood gebakken. Plotseling buiten een gekerm van jewelste. Aan de overkant van de straat lag een Duitse militair met een schotwond in zijn longen. Een patrouille legde hem meer dood dan levend voor op de motorkap. Het fluiten van granaten was eerst heel beklemmend , maar langzamerhand leerden we te bepalen waar ze zouden neerkomen."

Britse soldaten van het 2nd South Staffords Mortar Platoon, krijgsgevangen gemaakt tijdens de gevechten bij het museum en het St. Elisabeths-gasthuis. (Bundesarchiv/Pe gasus Archief) >

Afwisselend Engels en Duits

Op 18 september kregen de Duitsers versterking. Rond de Rijnbrug, in West-Arnhem en in de dorpen rond de landingsplaatsen werd steeds heftiger gevochten. „Er werd geschoten en dat kwam dichterbij; het was 's morgens kwart voor zeven", zegt To Mijnlieff van de Hulkesteinseweg. „We zaten eerst in vaders kamer op de grond. Toen vlogen de eerste kogels door ons huis, vanaf een batterij aan de overkant van de Rijn. Na een tijdje was er ook tumult aan de voorkant van de weg; we zaten er tussen, er helemaal tussen. Afwisselend waren we

Engels en dan weer Duits. Ons schuilkeldertje in de tuin was erop berekend om tijdens luchtalarm vier mensen drie tot vijf uur te herbergen. Wij brachten er vier dagen en nachten in door, met zes personen en bagage en eten en drinken en een po. Je kon je bijna niet verroeren. Als er iemand noodzakelijk even naar de ene hoek moest nam het bij elkaar drie kwartier in beslag voor alles weer gewoon zat. Het was er trouwens niet ongevaarlijk; in soldatenogen leek het namelijk een bunkertje. Meermalen hadden we opeens een Engelse geweerloop voor de deur. Dan gilte ik met een meisjesstem, die meer hielp dan vaders mannenstem, dat wij mensen uit het huis waren; dat dit een schuilkelder was. 'Oh, I'm sorry', was het dan en dan gingen ze weer weg. Maar zenuwachtige Duitsers hebben er een keer voor gestaan met een handgranaat in hun opgeheven hand. Het was doodeng."

Het geluid van rupsbanden

„We werden wakker door het geluid van rupsbanden", herinnert zich Henk Berensen. „Voorzichtig door de gordijnen turend zagen we in het eerste morgenlicht een tank voorbijkomen; een Duitse! Even later sloop een groep Duitsers in camouflagepakkenrichting Kleine Oord. De desillusie was groot. Er klonk geweervuur en het geratel van mitrailleurs. Later op de dag mengde zich het geluid van kanonnen daartussen. Vanuit het raam aan de voorkant konden we zien dat de toren van de St. Eusebiuskerk kennelijk het doelwit was: na elk schot zag je onder de middelste omloop een wolk steengruis naar beneden vallen."

Aan de Heijenoordseweg ontstond een gespannen situatie, vertelt Douwe van Wigcheren. „Een domme onderduiker, van wie wij niets wisten, had een handgranaat weggenomen van een gesneuvelde Brit. Toen een Duitse officier langs de huizen liep gooide hij het projectiel uit het raam van de eerste etage. Hij kende het gebruik echter niet en had de ontstekingspen laten zitten. De granaat rolde zonder te ontploffen voor de voeten van de officier. Die gaf onmiddellijk bevel dat alle bewoners van ongeveer tien huizen zich buiten in een rij moesten opstellen. Ze zouden worden gefusilleerd als de dader zich niet meldde. Gelukkig werd hij weggeroepen en daardoor konden de mensen vluchten naar de Hoogkamp."

Vader kwam niet meer terug

John Kamevaar woonde aan de Nieuwe Kade. 's Middags installeerden zich daar Duitse militairen. „Ze begonnen met een mortier in de richting van de brug te schieten. De kogels sloegen in, ramen gingen kapot. Duitsers doorzochten ons huis en haalden alles overhoop. Wij zaten de meeste tijd in de kelder. Vlak voor het donker werd nog steeds volop geschoten. Vader wilde nog wat beddegoed naar beneden halen. Hij bleef lang weg en toen ben ik naar boven gegaan, om te zien waar hij bleef. Enkele SS'ers kwamen de trap af en riepen wat over terroristen en weggaan. Ik vond mijn vader in een slaapkamer met weggeschoten schedel dood op de grond liggen."

Het slachtoffer, kapitein bij de Koninklijke Landmacht, was als beroepsofficier geïnterneerd geweest in kamp Neu Brandenburg. In 1943 kwam hij vrij, omdat Hitler had bepaald dat krijgsgevangen ouders van gezinnen met meer dan acht kinderen naar huis mochten; hij had er negen. „Terug in Arnhem werd hij onder meer controleur van de zware arbeid bij de distributiedienst", zegt John Kamevaar. „Zo kwam hij regelmatig op het vliegveld Deelen. 's Avonds ging hij dan thuis schetsen maken van wat hij gezien had en die speelde hij door aan de Ondergrondse. Nog voordat de Duitsers alle inwoners uit Arnhem verdreven zag ik kans om, samen met een vriend, zijn lichaam met een bakfiets uit huis te halen en tijdelijk op het kerkhof Onder de Linden in een massagraf bij te zetten."

Hand in hand dood aangetroffen

Restaurant National kreeg 's avonds huiszoeking van Duitsers. „Zes Moffen kwamen de zaal binnengestapt", vertelt Piet van Hooijdonk. „Ze beweerden dat er vanaf ons dak was geschoten. Als ze Engelsen zouden vinden ging de boel in brand en zouden ze enkele mannen doodschieten. Twee bleven ons bewaken, de rest ging de trap op. Ze hadden niets gevonden, zeiden ze toen ze vertrokken. Later misten we sieraden van moeder, waaronder een zilveren dubbeltjesarmband, en een portefeuille."

„In de buurt begonnen de Duitsers een kanon in te schieten", zegt Douwe van Wigcheren. „Het geluid van ontploffende granaten kwam nader en nader. Zo werd onder meer een huis geraakt waar twee oude mensen toevlucht hadden gezocht. Ze zaten hand in hand op de divan de dingen af te wachten, werden zo gedood en later ook zo zittend, hand in hand, dood aangetroffen."

„Ik was een klein, zesjarig meisje en ik begreep het niet allemaal", vertelt Bep Dikker. „Het schieten op straat was heel bedreigend. En ik werd echt heel bang toen ik hoorde dat een buurjongetje was doodgeschoten, alleen maar omdat hij voor het raam had staan kijken."

Een doos wc-papier

De broer van Diny Kok was die dag thuisgekomen met een grote doos. „Hij vertelde dat de Duitsers de cooperatieve bakkerij aan de Rosendaalseweg haastig hadden verlaten. Er waren toen mensen naar binnen gegaan om te plunderen. Hij ging er op zoek naar voedsel, maar in de doos zat... wc-papier. 'Nu hebben we voor de hele oorlog genoeg', riepen we uit, en hij was meteen weer teruggegaan. Maar intussen waren de Duitsers teruggekomen en hadden ze een pantservuist naar binnen gegooid, tussen de menigte; hij zag dat een hersenpan tegen de muur geplakt zat. We waren blij dat hij weer veilig thuis was, maar onze juich- stemming was weg. We begrepen dat we nog niet bevrijd zouden worden, want we hoorden vrachtwagens rijden in de richting van het centrum. Ze zaten vol Duitse soldaten."

Naar hoofdstuk 6. [Op de vlucht voor het geweld](#)

Terug naar [Inhoud](#)

Zie ook:

Het verhaal van een gesneuvelde soldaat: ['George heeft tenminste nog een naam'](#) - René Parkes: ['Mijn broer wist dat hij zou sterven'](#). De soldaat van de South Staffords vond vermoedelijk de dood bij gevechten rond het St. Elisabethsgasthuis.

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 6

Op de vlucht voor het geweld

Van 17 september 1944 tot april 1945 kwamen in Arnhem 188 burgers om het leven, voornamelijk door het geallieerde bombardement, de gevechtshandelingen en de daar op volgende brandstichting door de Duitsers. Na enkele dagen tekende zich de Britse nederlaag af. De Rijnbrug kwam in Duitse handen; de gevechten verplaatsten zich richting Oosterbeek. Al op 18 september sloegen in het centrum tal van mensen op de vlucht. „In de loop van die maandag kwamen er stromen van evacuees over de Rosendaalseweg”, vertelt Maria Kooijman-Anneveld. „We hebben toen nog vijf personen van de Rijnkade in huis gehad; we dachten: ach, een paar dagen houden we het wel uit met negen man in de woning. Maar na een week moesten ook wij uit ons huis.”

„De toekomst is nog niet overzichtelijk”, schreef Jo Hoekstra-Van Straaten uit Alteveer de volgende dag in de brief aan haar zoons. „Ik heb nog geen Tommy gezien, anders dan gewond. Nu trekken weer tientallen auto's, volledig bemand, soldaten met geweer in de aanslag, op Deelen aan. De binnenstad is of wordt ontruimd.”

*De Koepelgevangenis van Arnhem, gefotografeerd door een telescoop vanaf de Eusebiuskerk
(lucsaflex, Flickr.com)*

Een regen van lepels, messen en vorken

Op de avond van 19 september kwam de wijk Lombok onder hevig vuur te liggen. De buurtbewoners vluchtten voor het geweld binnen de dikke muren van de Koepelgevangenis, waaruit de vorige dag de gevangenen - meest kruimeldieven en zwarthandelaren - waren vrijgelaten.

Harry Craamer kwam in cel 46 terecht, waar een bordje prijkte met 'zedendelict'. „Buiten namen de gevechten in hevigheid toe. De Duitsers, die kennelijk niet wisten dat er burgers binnen waren, beschoten ook de gevangenis. Het ketsen van de kogels op de stalen constructie van de koepel maakte een enorm lawaai. Toen boven onze cel een granaat insloeg vloog een regen van lepels, vorken en messen in het middengewelf; kennelijk lag in die cel bestek opgeslagen. We moesten duidelijk maken dat zich binnen alleen weerloze burgers bevonden. Willem Hamer, die een electriciteitswinkel had in de Oranjestraat, beklom de koepel met een witte vlag. Het werkte. Het schieten hield op. Toen kwamen er Duitsers naar binnen, waaronder nota bene een oude buurjongen, die bij de SS was gegaan. De gevechten verplaatsten zich en we konden weer naar buiten, waar veel slachtoffers lagen. Een tafereel bij het Rijnhotel maakte grote indruk op mij. Tegen de muur lagen drie dode Engelsen, achter elkaar op een rijtje, met het hoofd richting Oosterbeek.”

In Oosterbeek zelf bereikten de gevechten in de nacht van woensdag op donderdag een hoogtepunt. Anna Klaassen zat toen in een kelder, met negen mensen en een jongetje van elf maanden; zijn vieze luiers werden door het keldergat naar buiten geschoven. „Het was een zeer angstige nacht. Granaten sloegen overal in en het artillerievuur was niet van de lucht. In de kelder was bijna niets te eten, maar niemand durfde naar buiten te gaan. Begrijpelijk, want op een gegeven moment hoorden we een enorme klap. Zand, sstenen, stof en glas vlogen in het rond. Bovenin het huis was een granaat ingeslagen. Wat later hoorden we laarzengeklatter en kwamen twee Duitse soldaten in de kelder kijken of daar Engelsen zaten. Dat was gelukkig niet het geval, anders waren de gevolgen niet te overzien geweest.”

Angstige nacht

Ze vluchtten naar een ander deel van Oosterbeek, maar ook daar heerste angst en werden de nachten in de schuilkelder doorgebracht. „Op een dag vlogen Engelse vliegtuigen over om de resterende airbornes van voedsel te voorzien in de vorm van grote manden met proviand. De meeste misten doel. Een van die manden kwam in de tuin terecht. Zo hadden we weer enkele dagen eten en bovendien overheerlijke zaken zoals biscuits en chocolade.”

Klaaglijk loeien

De overhaaste vlucht van de Duitsers uit gedeelten van de stad had voor sommige dieren dramatische gevolgen. „In het gymnastieklokaal tussen de Paasberg en de Geitenkamp hielden de Duitsers een aantal koeien voor de melk. Toen ze in paniek vertrokken, lieten ze de arme dieren aan hun lot over. Je kon ze bij ons in de straat horen loeien”, vertelt Tineke Boels. „Mijn vader kon melken en ging er met een buurman heen. De radeloze dieren hadden zich verwond en liepen met de uiers tegen het prikkeldraad. De melk was waardeloos en werd in de sloot gekieperd. Na een paar dagen nam vader er toch een emmer van mee naar huis; rose gekleurd. We moesten een beker opdrinken en ik ging over mijn nek. Toen we moesten evacueren zijn de koeien doodgeschoten. Ik denk dat ze naar de dierentuin zijn gegaan, want meneer Van Hooff haalde overal kadavers vandaan voor zijn beesten; zelfs van de uiterwaarden.”

Het geschreeuw van een varken

Henk Berensen, die voor de gevechten naar de Van Slichtenhorststraat was uitgeweken, keerde woensdag 20 februari weer even in het centrum terug. „Schokkend waren de beelden van de uitgebrande en nog nasmeulende pastorie en Walburgkerk, waarvan alleen de muren nog overeind stonden. De Grote Toren miste zijn spits. Langs de uitgebrande huizen aan de Eusebiusbinnensingel stonden wrakken van Duitse legerwagens.

In de Nieuwstad deden halfdronken soldaten zich tegoed aan vruchteninmaak en wat ze nog meer hadden gevonden. De Broerenstraat stond in brand. In de Oeverstraat laadden we snel wat kleding, dekens en linnengoed op de handkar. Opeens klonk het geschreeuw van een

varken. Wat? Een varken? Een varken in de stad? Ja hoor, een paar huizen verder kwamen twee mensen met een schreeuwende big de trap van een bovenhuis af."

Aan de horizon, richting Arnhem, waart een enorme vuurgloed, terwijl zoeklichten de hemel afspeuren naar 'vijandelijke' vliegtuigen. (Tekening Leo Brameijer vanaf evacuatie-adres in Rheden) >

„Het werd in de Bremstraat steeds drukker met Duitsers, tanks en zowaar een SS'er in een buitgemaakte Engelse jeep", meldt Albert Ravestein. „Het ging ons echt benauwen. We zagen ook slachtoffers op straat liggen; jonge Duitsers met vreselijke wonden; wat verderop een Engelse parachutist. Ik sleepte wat souvenirs mee naar huis, waaronder een rode baret. Gelukkig kon ik mijn broekzak vol Engelse geweerpatronen achter een heg leegmaken, toen ik gefouilleerd dreigde te worden door een Duitse patrouille."

Een zwakke stem die 'Mutti' roept

„We zagen allemaal jeeps met jonge Duitse soldaten in onze straat", zegt Leny Brouwer. „Voor ons kelderraam stond ook zo'n jongen. Mijn moeder zei 'wat een kind is dat nog' en riep hem bij zich. Toen ik om de hoek keek lag hij met z'n hoofd in moeders schoot te huilen. Hij was zeventien jaar en heel erg bang. Hij vertelde dat hij uit Aken kwam. Zijn vader moest in dienst en was er beide benen kwijtgeraakt; z'n oudere broer was gesneuveld. Zelf was hij ingelijfd toen hij in de bioscoop zat en de Gestapo er alle mannen oppakte. Na vier dagen moest hij naar het front."

„Op een dag stond ik voor ons huis aan de Hommelseweg, toen een Duitse vrachtauto langzaam vanuit het centrum naar de Cattepoelseweg reed", vertelt Robert Dalman. „Tot mijn ontzetting bleek hij gevuld met lijken; bloed druppelde nog op de straat. Er zaten enkele Duitse soldaten achterop, met geweren dreigend in onze richting. Ik holde over de straat naar de vrachtauto toe, tot ik van grote schrik verstart bleef staan. Tussen de lijken, die slordig over elkaar lagen, klonk een zwakke stem, die 'Mutti' riep. Er moest dus nog een zwaar gewonde tussen liggen; ik vergeet het mijn leven nooit meer." Ook zag hij gevangenen voorbij komen. „De begeleidende Duitsers keken woest, doch triomfantelijk; diverse Engelsen lachten ons toe en maakten een V-teken. Enige tijd later kwam opnieuw zo'n groep langs. Toen het zich voor de derde keer herhaalde merkte mijn vader op dat het een Duitse propagandastunt was: hij herkende soldaten die al eerder gepasseerd waren."

V-teken

„Ik hoorde soldaten langsmarcheren en liep naar het tuinhek", zegt Diny Kok van de Rosendaalsestraat. „Ze hadden andere uniformen aan dan we gewend waren en rode baretten op het hoofd. Ze werden bewaakt door Duitsers. 'Gevangenen', flitste het door me heen; 'dit moeten Engelsen zijn' - ze liepen veel zachter dan de Duitse soldaten. Ze keken allemaal naar mij. Een van hen stak twee vingers omhoog; wat zou dat betekenen? Ik liep naar binnen en deed het na voor mijn moeder. 'Dat is het V-teken', zei ze; 'van Victorie'. Machteloos keek ik verder naar dit trieste defile van honderden soldaten. Ik voelde me erg verdrietig, maar wat kon

ik doen? Opeens stak ik mijn vingers omhoog en toen maakte de voorste rij gevangenen ook een V-teken. Ik schrok ervan; ik dacht: nu gaan de Duitsers op ons schieten, maar alles bleef mooi doormarcheren. Het gaf me een heerlijk gevoel dat we elkaar een beetje troost hadden gegeven."

Ongeveer 100 Britse krijgsgevangenen marcheren, begeleid door soldaten van de Duitse Luftwaffe, door Ellecom (Pegasus Archief).

Een enorme brand

De brand in de binnenstad nam intussen enorme afmetingen aan. „Hij naderde de Grote Kerk, die tenslotte midden in een vuurzee stond", noteerde Piet van Hooijdonk op 19 september. Jopy Brouwer zag, vanaf de zolder van haar huis, de toren branden. „De wijzers van de klok gingen als een draaimolen zo snel, vonken om zich heen verspreidend." Volgens Van Hooijdonk zette de brand zich voort door de Turfstraat, Weerdjesstraat en Broerenstraat. „In de Nieuwstraat werd de brand tot staan gebracht door het slopen van een huis; in de Bakkerstraat stuitte het vuur op de brandwerende muur van de Cinema-bioscoop en aan de overkant op de dwarslopende Pastoorsstraat. Pas op 20 september was blussen toegestaan, maar toen was er geen waterdruk."

Naar hoofdstuk 7. [Het kan niet lang zijn, een paar dagen](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 7

Het kan niet lang zijn, een paar dagen

„Toen was er het bericht: 'ten zuiden van de spoorlijn moet iedereen weg'. Ongeloof. Waarom? Dat moet je niet geloven;stemmingmakerij! Wel waar, het wordt omgeroepen en op de straat gekalkt. En vervolgens moet iedereen weg, wij ook! Voor maandagavond moet de stad leeg zijn. Weg! Waarheen? Langzaam dringt de waarheid tot ons door. De een schreeuwt, de ander huilt, een derde houdt de moed erin: het kan niet lang zijn, een paar dagen, het Tweede Leger is vlakbij. De artillerie dreunt nog steeds; dat geeft ons soms moed, soms wanhoop. De nachten zijn rood gekleurd van de gevechten. Maar toch, we moeten eruit. Vader sluit de deur; het is zijn verjaardag. We hebben een keuze gemaakt uit ons bezit, soms waardevol, maar ook een prul nemen we mee; in elk geval een deken en een lepel voor iedereen. En we gaan op pad, wanhopig, gedesillusioneerde, naar een onbekend doel. De deur is nooit meer opengegaan; er was geen deur meer en geen huis, geen herinnering, mijn speelgoed weg en het ergste waren de foto's. Vader en moeder waren 26 jaar getrouwd en konden opnieuw beginnen; het is nooit meer echt gelukt."

Evacuees verlaten de Geitenkamp
[\(Omroep Gelderland\)](#) >

Albert Ravestein geeft treffend de verbijstering weer toen evacuatiegeruchten zich als een lopend vuurtje door Arnhem verspreidden. Een grote volksverhuizing volgde. Vijftig jaar later is nog steeds niet duidelijk hoe die in gang werd gezet. Het officiële document is nooit gevonden; de Duitse Kriegstagebücher maken nergens melding van. Wat rest zijn afschriften van afschriften van een bevel dat op zaterdag 23 september werd uitgevaardigd door Obersturmbannführer Helmut Peter; een wat norske man die daar helemaal niet toe bevoegd was.

Maar officieel bevel of geen bevel, er was niet veel overtuigingskracht voor nodig om het gehoorzaam op te volgen. De stad stond in brand, er werd nog steeds gevochten, de Duitsers waren gewapend en de burens gingen ook. Binnen enkele dagen hadden bijna alle 95.000 Arnhemmers hun stad verlaten, met de vage hoop dat de bevrijding toch nog nabij was. „Het is maar voor een paar dagen."

Van hen zouden er bijna 2000 de bevrijding niet meer meemaken. Velen vielen als gevolg van de Duitse terreur of werden slachtoffer van bommen of honger. En de natuurlijke dood als oorzaak werd bevorderd door de emoties, spanningen en barre omstandigheden waaronder de grote volksverhuizing plaatsvond.

Aanplakbiljetten

Jo Hoekstra-Van Straaten had in Alteveer al dagenlang vluchtelingen voorbij zien komen. „We leven bij de minuut”, schreef ze in de brief aan haar zoons. „We hebben zoo goed als niet geslapen. Dat is geen wonder met al dat helsche kanongebulder en steeds die rateling van kogels er tusschendoor en al eenige nachten een brandende stad als achtergrond. Er is een vreeselijke uittocht uit de binnenstad en evenzoo uit Oosterbeek, waar op het oogenblik het front schijnt te zijn. Ik wandel 's morgens naar het Openluchtmuseum om een emmer drinkwater; een emmer werkwater mag je uit het vijvertje scheppen. Sommige menschen worden zomaar neergepaft op straat. De bevrijding is kostbaar hoor. Voor ons en voor de bevrijders ook.”

„Zondagmorgen groepten op het Graaf Ottoplein opgewonden mensen samen rond aanplakbiljetten met de mededeling dat Arnhem op last van de Duitsers uiterlijk maandagavond moest zijn ontruimd”, meldt Henk Berensen. „Mijn ouders besloten onmiddellijk naar Velp te vertrekken, waar een zus van vader als huishoudster werkzaam was bij een lieve oude dame. Deze ontving ons met open armen. Later voegden de tantes met nog meer familie zich bij ons, evenals mijn ruim 75-jarige oma.”

Kees van Vught van de Spiekmanlaan piekerde er niet over te vertrekken. „Maar na enkele dagen kregen wij het bericht dat we de volgende ochtend om negen uur klaar moesten staan. Er werd toen een mitrailleur in de straat neergezet, en dus moesten wij wel weg.” Hij kwam in Eerbeek terecht, bij de familie Meijboom, die er een groenten- en bloemenzaak had. „We hebben het er heel goed gehad. Maar begin 1945 kwam hun dochter met man en kind uit Utrecht. Hij zat in de Ondergrondse en moest onderduiken. Voor ons was er toen geen plaats meer. Omdat we er niet aan dachten samen te wonen zijn mijn meisje en ik toen op 31 maart in Brummen getrouwd en naar een ander adres gegaan. U begrijpt dat dit voor ons niet leuk was.”

'Wilt u nog gebraje duif?'

„Het was een groot probleem waar de huisdieren moesten blijven”, vertelt Tineke Boels.

„Mensen lieten poezen achter, die zich vaak in leven wisten te houden, maar totaal verwilderd raakten en gevaarlijk werden. Volières werden opengezet; in de boom achter ons huis zaten opeens gekleurde vogeltjes, die ongetwijfeld de vrijheid niet zouden overleven. De achterbuurvrouw vroeg aan iedereen, op z'n Arnheems: 'Wilt u nog een gebraje duif?'. Een andere buurman kwam konijnen aanbieden, geslacht en panklaar. Wij hadden geen gas en konden ze niet opeten. Gelukkig maar, dacht ik, want we hadden zo vaak bij hem in de tuin naar die konijntjes gekeken.”

< Met schamele bezittingen onderweg naar een onbekende bestemming (Livius.org - Evacuatie van Arnhem)

„Mijn verdriet begon al heel vroeg in de morgen, toen de buurjongen kwam om mijn konijntje te slachten", zegt Philip van Gelderen. „Het werd door mijn moeder op het fornuis gebraden. Ik bezwoer er geen stukje van op te zullen seten." En ook de oom van Bertie Wemmers slachtte voor het vertrek nog even de konijnen. „Ze werden voorop de handwagen gehangen om af te sterven."

Henny van Dolderen-Meijer uit het bevrijde Oosterbeek had kort nadat de Slag begon haar zuster uit Arnhem op bezoek gekregen. „Ze vroeg of ze met haar tweeling van zestien maanden bij me mocht komen, 'omdat het bij jou zo veilig is...'. Maar zelfs in de schuilkelder, waar we een paar dagen bleven, werd het te gevaarlijk. Ik had al dikwijls het vluchtkoffertje in- en uitgepakt, maar toen we echt weg moesten vergat ik het mee te nemen. Met twintig gulden op zak liepen we naar de Steijnweg, waar we middenin de gevechten verzeild raakten. Na een paar dagen ging het verder, naar Warnsborn, met als witte vlag een opgedroogde luier aan een stok. Onderweg naar Otterlo trof ik een buurvrouw, die vertelde dat mijn huis aan de Graaf Ottolaan intussen was afgebrand."

Naar de Noordpool?

Diny Kok werd warm aangekleed. „Wij moesten over onze zomerjurken heen nog meer kleren aantrekken, want dat scheelde in de bagage. We kregen ook nog onze wollen winterjurken aan, wollen kniekousen, onze rijglaarsjes en de winterjas. We stonden stijf van de kleding. Het leek wel of we naar de Noordpool moesten, maar het was natuurlijk niet komisch."

„We liepen door een brandende stad", zegt Jopy Brouwer. „Op het Willemsplein werd geschoten of zoiets; ik herinner me dat iedereen wegrende en ik was opeens m'n familie kwijt. Ik vloog een portiek in. Daar stond een man met een helm op, die me meteen weer terugstuurde omdat het te gevaarlijk was vanwege het glas en dergelijke. Vanaf de Apeldoornseweg zagen we vliegtuigen neerstorten. Er stonden veel grote vrachtauto's en soldaten."

„We hebben eerst warm gegeten, toen de boel netjes opgeruimd en daarna het huis goed afgesloten; het was maar voor een paar dagen", vertelt Maria Kooijman-Anneveld. „Die zondag liepen we tot Dieren. We overnachtten er bij een vriendin van mijn zus. We mochten daar blijven, maar we voelden ons niet veilig bij de IJssel."

Albert Ravestein liep de lange weg met een karretje en een fiets zonder banden, getooid met een servet als witte vlag. „Duitse vrachtauto's passeerden ons richting Apeldoorn, met daarin vuile mensen in vreemde uniformen en rode baretten; krijgsgevangenen. We waren gedepriemd, teleurgesteld, verdrietig. We waren met een been in de verlossende vrijheid geweest en liepen er nu zo ver vanaf."

Jan Kramer ging naar Velp. „Volgens vader was de Apeldoornseweg te gevaarlijk. Daar drongen zich Duitse vrachtwagens tussen de lange stoet evacuees en die werden door Engelse jachtvliegtuigen beschoten." Vermoedelijk had hij gehoord dat op 26 september bij Beekbergen achttien evacuees het leven lieten als gevolg van geallieerde beschietingen.

Met Duitser in een schuttersputje

Gerard Plooi maakte dichtbij Arnhem zo'n beschieting mee. „Ik zat met zeven anderen sinds 1943 ondergedoken in de Imbosch tussen Eerbeek en Loenen en besloot van de verwarring gebruik te maken om in ons huis in Arnhem nog wat spullen op te halen. In een chaotisch verlaten bovenwoning in de Steenstraat trof ik een kooi met kanarie en een heel klein Keuls potje met wat ranzige boter aan. Met het potje op m'n rug en de kooi bengelend aan het fietsstuur trapte ik omhoog, de Apeldoornseweg op. Bijna boven aangekomen hoorde ik een machtig aanzwellend geluid van tanks en vrachtwagens achter me... of was het een groep bommenwerpers in de lucht? Ze waren het allebei! Met een alarm stopte de colonne en de Duitsers stoven het bos in. Ook ik rende voor m'n leven. Een Duitser trok me mee in een schuttersputje. De wil om te overleven was zo groot dat ik me feilloos herinner hoe een klein zwart torretje tegen de wand omhoog kroop; ik dacht: ga naar beneden, daar ben je veilig.... Een golf van explosies deed een heuse aardbeving ontstaan. Het werd stikdonker. Een stroom los zand viel op m'n lijf; zou ik levend begraven worden? Toen volgde het signaal 'veilig'. Wezenloos stond ik naast het schuttersputje in een donker bos. Een handvat van het stuur stak nog net boven het zand uit. De kanarie en de kooi zag ik nergens en ik heb er ook niet naar gezocht. In de Imbosch kon ik alleen maar dat kleine Keulse potje afleveren, nu tot de rand gevuld met zand. Een Duitser was op die dag in september 1944 mijn beschermengel. Een

andere Duitser maakte deel uit van het vuurpeloton waarvoor in Rotterdam op 12 maart 1945 mijn broer, samen met negentien anderen, het leven moest laten."

'Opoe mot pisse!'

„Al bijna aan het einde van een eindeloze stroom van mensen met koffers, balen, handkarren en kinderwagens, rondom getooid met witte vlaggen, verlieten ook wij ons huis, vertelt Robert Dalman. „Onderweg zagen we een hoog opgeladen handkar, die moeizaam werd voortgeduwd. Bovenop zat een oude vrouw op een heuvel van kleren. Juist toen we passeerden riep een rasechte Arnhemmer: 'Jan, stop es effe', maar Jan zwoegde voort. De begeleider wond zich op en schreeuwde, goed verstaanbaar voor iedereen in de buurt: 'Jan, stop nou godverdomme. Opoe mot pisse!'. Ondanks alle ellende schaterde iedereen rond de kar van de lach. Met behulp van diverse jongemannen werd opoe omlaag getakeld en naar de struiken langs de weg gebracht."

Wiet Roelofs ging op weg in een groep met burens en familie, waaronder haar grootouders, een oom en tante en hun baby van bijna vijf maanden. „Een oom had op een handwagen twee stoelen geplaatst, voor mijn grootmoeder die ziek was en voor zijn 90-jarige vader. We trokken richting Apeldoorn met als enige bagage wat we dragen konden; wat dekens en wat kleren - de zondagse lieten we hangen, want het zou toch maar voor een paar dagen zijn. Bij de Woeste Hoeve werd mijn broer Theo, die al maanden ernstig aan gewrichtsreuma leed, door het Rode Kruis opgevangen en verder met een koetsje vervoerd; bij Beekbergen konden wij op boerenwagens verder."

Voor Philip van Gelderen werd de lange wandeling een lijdensweg. „Ik was al bijna drie weken niet naar school geweest, omdat ik zweren aan mijn voeten had. Ik kreeg er een dun verband om en voorzichtig werd ik in de hoge schoenen geperst. Na een barre strompeltocht van vele uren bereikten we de Woeste Hoeve. Mijn zusjes en ik werden in een soort koetsje gehesen en tussen enkele volwassenen gepropt. Regelmatig draaide de koetsier zich even om en knikte ons vriendelijk toe. Na alle verdriet, angst, vermoeidheid en pijnlijke voeten beschouwde ik de koetsier bijna als onze redder."

En Bep Dikker herinnert zich: „Op het laatste stuk, toen mijn voetjes me echt niet meer konden dragen, werd ik vervoerd door een goedige bakker met een grote mand op zijn fiets. Maar toen het deksel van de mand dichtging stond ik doodsangsten uit dat ik er in zou stikken."

De twee verloofden ieder aan een slaapeind

De inwoners van Arnhem-Zuid voelden zich als ratten in de val. De brug naar het noorden was onbruikbaar; in het zuiden was de geallieerde opmars net boven de Waalbrug bij Nijmegen tot staan gekomen. „We vreesden midden in de gevechten terecht te komen en besloten naar Huissen te lopen", vertelt Simontje Geelof. „Met een hele stoet mensen bereikten we boerderij 'De Zilverkamp'. We werden daar fantastisch opgevangen. Eten was er blijkbaar voldoende; ook vlees, omdat veel schapen dodelijk gewond waren geraakt bij de beschietingen en moesten worden geslacht. Na een paar dagen kregen we van de Duitsers toestemming om in groepjes over de Rijnbrug te gaan. In Garderen vonden we tijdelijk huisvesting."

„Als elfjarige liep je gewoon mee; je had geen idee van de stemming", zegt Ger Ruuls. „In Beekbergen kregen we te horen dat Apeldoorn onmogelijk nog meer mensen kon opvangen. Wij werden er naar een boerderij gebracht. Op de deel was stro neergelegd. De plaats van de koeien werd nu ingenomen door weggestuurde Arnhemmers. Die ene nacht konden de twee verloofde stelletjes naast elkaar slapen. De andere nachten had mijn moeder dat anders geregeld. 'We gaan hier niet weg met meer dan we gekomen zijn', was haar stelregel, en dus sliepen de stellen voortaan gescheiden. En toen we later met een van die paren in een kippenhok woonden werden de twee verloofden ieder aan het slaapeind geplaatst. Pa en moe, twee broers en nog een zus sliepen tussen hen in."

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 8

Moeke besepte niet wat er gebeurde

„Moeke besepte niets van de gebeurtenissen om haar heen. De vliegtuigen die overvlogen; de parachutisten die in de verte landden; het gezin aan de overkant, dat op het balkon werd doodgeschoten door agressieve Duitsers; dat we ons daarna niet meer in de woonkamer durfden te vertonen en kruipend over de grond naar het toilet gingen - het ging allemaal volstrekt langs haar heen. Terwijl wij de nachten wakend en biddend doorbrachten zong zij de liedjes die ik op de kleuterschool geleerd had. Zij was dement, en ook daarom hoopten we thuis te kunnen blijven.”

*Maria Reijntjes-Rijsemus, de moeder van Diny Reijntjes, in haar tuin in Arnhem-Zuid. Rechts het graf van Moeke op de begraafplaats Moscowa in Arnhem. Ze besepte in haar laatste maanden niet meer wat er gebeurde en stierf in Barneveld.
(Foto's: DINI HORSTING-REIJNTJES)*

Dini Reijntjes uit Arnhem-Zuid zag in de loop van maandag en dinsdag dat veel burens gehoor gaven aan het evacuatiebevel. „Dat wij misschien ook moesten vertrekken maakte me ziek van angst. Want hoe moest het dan met haar? Hoe moesten we haar vervoeren?” Ze kon het rekken tot donderdag.

„Op Moekes 69e verjaardag werden we met bruto geweld door Duitse militairen uit ons huis gezet. Voor we het einde van de straat hadden bereikt zakte zij al in elkaar. Na ruim een uur schoot een van de burens ons te hulp; hij was al geëvacueerd en kwam nog wat van huis ophalen met een handkar. Zij werd er op gelegd en zo gingen we richting Huissen. Daar werd ze naar het klooster gebracht, dat als noodhospitaal was ingericht. Er lagen ook zwaargewonde Duitse jongens, zeer jong, die om hun moeder riepen. Wij kregen onderdak bij vriendelijke mensen, bierbrouwer Piet Wouters en zijn vrouw."

Na twee weken moest Huissen weer worden verlaten. „Pa en Moeke gingen met een ziekentransport richting Barneveld. In weer en wind voeren ze op een platte wagen met de pont van Huissen naar Pannerden, terwijl op de Rijn nog een beschieting plaatsvond. Het was de laatste keer dat ik haar zag. Contact was in die dagen niet mogelijk. We probeerden het een aantal keren, maar zonder resultaat. Er waren immers duizenden mensen die in onzekerheid verkeerden. Zelf hadden wij ook geen vast adres."

Onder het ongedierte

Dini Reijntjes en haar zus vertrokken met een stoet van evacuees naar Pannerden, waar ze werden ondergebracht in een school. „Het verblijf daar was afschuwelijk. We sliepen in het stro, iedereen zat onder het ongedierte en er waren nauwelijks sanitaire voorzieningen. Na een week ging het verder naar Wehl; weer een school waar we vier dagen bleven. Toen ging de tocht naar Hengelo in Gelderland, waar we in een kegelbaan werden ondergebracht. Daar sloeg het heimwee toe. Ziek van ellende heb ik daar aldoor in het stro gelegen. Uiteindelijk bereikten we onze eindbestemming Vorden. Daar werden we verdeeld over gastgezinnen. Gelukkig hebben mijn zus en ik het er heel goed getroffen."

Op 14 december kam er een bericht van het Rode Kruis: moeder was op 24 oktober in Barneveld overleden. „Ik voelde me totaal leeg en intens verdrietig. De tijd dat we in onzekerheid verkeerden was voorbij. Maar toen was er nog hoop. Nu was er de harde waarheid. Al herkende ze mij de laatste jaren niet of nauwelijks; nu had ik geen moeder meer."

Wel was nu bekend waar haar vader verbleef. „We wilden naar hem toe. Dat ging zo maar niet. We moesten diverse formulieren invullen. Toen kregen we een vergunning tot het overschrijden van de IJssel. We mochten een dag wegblijven. We gingen er heen op fietsen met massieve banden. In Barneveld vertelde pa ons over Moekes laatste uren. Hoe ze de laatste avond nog gezongen had en daarna rustig was ingeslapen. Ze was uit haar lijden verlost."

Terug in het vervuilde, leeggeroofde huis in Arnhem-Zuid, pas in november 1945, miste Dini Reijntjes vooral haar moeder, op haar eigen plaatsje voor het raam. „Precies 41 jaar na haar overlijden, op 24 oktober 1985, werd mijn zesde kleinkind geboren. Enige tijd later vertelde ik dat aan mijn dochter. Haar reactie was: 'Wat jammer dat we dat niet wisten. Dan hadden we er rekening mee kunnen houden, bijvoorbeeld met een tweede naam'. Maar dat was niet nodig. Mijn kleindochter werd Marit genoemd en Moekes naam was Maria. Zo werd ze onbewust toch nog haar naamgenootje."

Naar hoofdstuk 9. [Een optocht van zielige mensen](#)

Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 9

Een optocht van zielige mensen

Johanna ten Hove zat die zondagmorgen in Apeldoorn in de Zuiderkerk. „Tijdens de dienst kwam er bericht dat het gebouw ontruimd moest worden voor de opvang van evacuees uit Arnhem. Er werd om hulp gevraagd voor het vervoer van ouderen en zieken. Een van mijn broers pakte de bakfiets, de andere een transportfiets en vader ging met burens met een handkar naar de Arnhemseweg. Daar naderde al gauw een hele stoet zielige mensen. Café Banning werd een soort EHBO-post; ik heb gehoord dat daar verscheidene baby's geboren zijn. Bij ons kwam eerst een gezin met een zieke dochter. Zij zijn later weer doorgegaan naar familie in Het Gooi."

*Arnhemmers
verlaten hun
stad ([Omroep
Gelderland](#))*

Clara Haselhoff gebruikt precies dezelfde uitdrukking voor de evacuees. „Geleidelijk aan kwam een optocht van zielige mensen met weinig bagage in een lange stoet Velp binnenstromen. Ik kreeg de drang om te helpen; ik was bijna veertien, maar dat was nog te jong. Ik besepte toen, dat ik later sociaal werkster wilde worden."

Haar ouders namen een ouder echtpaar in huis. „Ze hadden een Pekineesje bij zich. Dat kopje met die bolle grote ogen, de zwarte platte neus, vertederend achter de tralies van het reismandje; ik was er niet bij weg te slaan. Moppe, zo heette hij, bleef een paar dagen bij ons. Het was voor mij een feest, want ik was gek op dieren. Mijn moeder had andere zorgen; later bleek dat ze niet goed met het echtpaar op kon schieten."

's Avonds hadden we 23 evacuees in huis'

„Toen de evacuatie van Arnhemmers begon stuurde mijn moeder mij de straat op, om er oudere mensen uit te halen voor onderdak", vertelt Jan de Goede uit Velp. „'s Avonds hadden we 23 evacuees in huis. Iedereen had een bed of matras; mijn ouders, m'n broer en ik sliepen op de grond. Na drie weken moesten de evacuees in opdracht van de gemeente Rheden weer vertrekken. Moeder was toen door haar wintervoorraad voedsel heen."

Wil Rap woonde op een boerderij tussen de dorpen Harskamp, Otterlo en Wekerom. „We

waren met twaalf kinderen, van vijf tot 23 jaar; ik was de jongste. Op een dag kwamen er evacuees uit Arnhem, op een platte wagen met een paard ervoor. Een man in een zwart pak schreeuwde tegen mijn vader dat hij twee gezinnen moest nemen. Mijn vader protesteerde; zijn huis was al zo vol. Dan moesten ze maar in de schuur, en dat gebeurde. Zes mensen werden ondergebracht in de varkensschuur. Ze kregen stro, dekens en natuurlijk eten. Het was geen succes. Ze pikten van alles, om te ruilen voor drank en sigaretten; zelfs de lakens die mijn moeder aan het wassen was. Mijn vader nam het niet langer en toen gingen ze weg; wat we overhielden waren de luizen. Er kwamen anderen voor in de plaats en er kwamen mensen uit het Westen aan de deur om eten. Iedereen werd geholpen. Mijn moeder kookte die winter voor 30 a 35 personen."

'Misschien zie jij die sterren nu ook'

To Mijnlief kwam na vier nachten zonder slapen, door de gevechten aan de Rijn en een doodvermoeiende tocht, geradbraakt aan in Velp. „In het begin had ik een tijd dat ik niet over de Slag in Arnhem vertellen of praten kon. 's Nachts was ik ook vaak onrustig en ik had nachtmerries. Maar na een tijdje kwam ik daar overheen. Het was net een leven uit een boek; iets waarover je wel leest, maar wat je nooit zelf echt zou meemaken. Maar het was pure werkelijkheid."

De 20-jarige Willem Elbers had bij het vertrek uit Arnhem vlinders in de buik. „Nadat we samen op de Rosendaalseweg in een portiek schuilden voor mitrailleurkogels uit een vliegtuig had ik mijn meisje, Truus Vroom, niet meer gezien. Ik veronderstelde dat ze naar Wageningen was geëvacueerd. Toen wij uit Velp moesten vertrekken omdat daar geen eten meer was voor zoveel evacuees kozen we voor Ede. Zodra we daar aankwamen wilde ik haar gaan zoeken. Maar tot mijn grote teleurstelling bleek ook Wageningen ontruimd. We vonden huisvesting in Zeumeren. Elke dag ging ik naar de evacuatiebureau's, om op de naamlijsten te kijken. En als we 's avonds van het bakhuis naar de boerderij gingen om te slapen keek ik naar de sterren. Dan dacht ik: misschien doe jij dat ook wel. Uiteindelijk bleek dat Truus in Apeldoorn terecht was gekomen."

Iets te drinken? Naar de pomp. 't Was zondag

Jurriën Güth fietste naar Hoenderlo. Zijn vrouw zat achterop en hield de kinderwagen vast, waarin de baby lag van zestien maanden. Verder liepen twee geiten mee, aangeschaft vanwege het melkgebrek. „Die lieten we er achter, bij een kennis. Wij gingen verder, naar Stroe. We vroegen bij een boerderij om iets te drinken voor de kleine zoon, maar werden verwezen naar de pomp; 't was zondag. Toen gingen we verder naar Putten. De familie daar had al geruime tijd naar ons uitgezien."

Wiet Roelofs werd ondergebracht bij een bakker bij het Loo in Apeldoorn. „Voor de ouders was er een slaapkamertje; de kinderen kregen elk een strozak op de meelzolder. Aanvankelijk werden we hartelijk ontvangen, maar toen moeders voorraadje op was werd het al gauw te druk. Gastvrijheid verlenen aan een wildvreemd gezin valt natuurlijk niet mee, ook al helpen ze nog zo hard mee in de bakkerij en bij de schoonmaak. Ik hielp in de winkel en mocht 's avonds de broodbonnen op grote vellen plakken."

Jopy Brouwer kwam terecht in Loenen. „Veel mensen uit onze straat werden in het kasteel geplaatst. Wij moesten naar een grote droogzolder van een wasserij bij de spoorweg, en sliepen daar met vijftig tot zestig mensen in het hooi. Je deed je behoefte in een emmer met een deksel erop. Je moest er corvee doen en de boel schoonmaken. We zijn er ongeveer zes weken gebleven. Daarna vertrokken we naar familie in Hilversum."

„In Rheden vroeg moeder om plaats bij een bakker", zegt Diny Kok. „Dat was handig van haar, want dan kregen we vast wel brood. Het waren aardige mensen. Ik sliep in een kinderledikantje met de knieën hoog opgetrokken tot de kin."

Roeiboot

Joop Westera woonde in Doesburg. „Ik bezat een fors uitgevallen roeiboot. Daar was ik trouwens op een vreemde manier aangekomen. Een Duitser was er mee aan komen roeien, legde aan bij de werf van Ankersmit en zei: 'Hier jongen, jij mag hem hebben'. Eind september wilde een stroom van vluchtelingen over de schipbrug bij Doesburg, maar die was gezonken. Ik heb toen drie dagen lang, vrijdag, zaterdag en zondag, als knulletje van vijftien jaar van 's morgens vroeg tot 's avonds laat mensen overgezet. Het was best een zware klus, want door de stroom kwam je altijd een krib lager uit; je moest dan een krib stroomopwaarts varen om weer op de startplek uit te komen. En daar sprongen dan meestal te veel mensen in de boot.

Als er meer dan vijf personen en twee fietsen waren weigerde ik echter te varen. Dat gaf soms wat strubbelingen. Ik wilde er niets voor hebben, maar toch wierpen de mensen papiergeld in de boot. 's Avonds was dat een hele stapel, waar je overigens niets voor kon kopen, want er was niets te koop. Hoeveel mensen ik over heb gezet weet ik niet, en hoe ik het kon volhouden is me eigenlijk ook een raadsel. Maar het beeld van die wachtende en paniekerige mensen, die ik steeds weer uit de boot moest jagen omdat die overladen was, zie ik nog altijd voor me. Na drie dagen was het voorbij. Mogelijk was toen de pont bij Doesburg weer in de vaart. En korte tijd daarna werd mijn sloep gestolen."

Jakoba Smallegange uit Brummen zat in Zutphen in de eindexamenklas gymnasium-B. „Dat is maar een paar kilometer, maar het was een onmeetbare afstand geworden. De IJssel ligt ertussen. De dijk langs de rivier was levensgevaarlijk door overvliegende vliegtuigen, zodat het te riskant was om naar school te gaan. Ik zat er behoorlijk over in hoe het nu moest met het examen. We kregen huiswerkpakketten toegestuurd, maar van correcties was geen sprake, laat staan van enige uitleg. Gelukkig waren in Brummen heel wat Arnhemse evacuees. Een van hen was chemisch ingenieur en die spijkerde me wat bij in de exacte vakken."

Aardappels schillen

In de evacuatieplaatsen leefde de jeugd op straat. Bij de gastgezinnen ontbrak meestal de ruimte en ze konden nog niet naar school. Ze haalden kattekwaad uit en kwamen daarbij vaak in aanvaring met de bezetter. Aardappels schillen blijkt een populaire straf te zijn geweest.

„Ik was al eens eerder in Rheden geweest, ik geloof in 1942, om naar de wedstrijd Rheden-Vitesse te kijken", zegt Bertie Wemmers. „We konden niet naar school en daardoor waren we de hele dag op straat. Ik kreeg twee Rhedense vrienden. Samen trokken we overal heen; fruit gappen en zo. Zo belandden we op de weg van Arnhem naar Zutphen, waar Duitsers postten om de mensen hun fietsen af te pakken. We zagen dat en hup, een jongen ging de ene kant op en ik met de tweede de andere, om de mensen te waarschuwen. Na drie kwartier hadden we er genoeg van. Die Feldwebels hadden intussen zes fietsen gevorderd. Een van die Duitsers vroeg toen: 'breng jij die fietsen naar die villa'. Dat was een kolfje naar de hand van Jopie, en hij fietste er op weg. De Duitsers keken eerst raar, maar ze gingen er toen met een vaart achteraan op de andere fietsen. Ze pakten ons bij de kladden. We kregen een paar draaien om de oren en moesten twee uur in de kelder van de villa zitten. En toen naar huis, zonder fietsen natuurlijk."

In Velp werden Stephanie Schönberger en haar broer op straat aangehouden. „We moesten toen in een school aardappels schillen. Na twee dagen kreeg mijn vader ons vrij. Doordat hij een Oostenrijker was en nogal rap van tong mocht hij ook nog twee keer naar ons huis in Arnhem om wat spullen op te halen. Wat een puinhoop hadden ze er van gemaakt; toen al. De derde keer lukte het niet meer; toen was Arnhem uitgestorven."

Rein van den Berg ging vanuit Rheden wel tien keer terug naar Arnhem. „Een keer zijn we daarbij opgepakt door de Feldgendarmerie bij het Esperantohuis onderaan Schaapsdrift. We moesten aardappels schillen. En toen we werden vrijgelaten hebben we een fiets, een jas en aardappels meegepikt."

Rein van den Berg ging vanuit Rheden wel tien keer terug naar Arnhem. „Een keer zijn we daarbij opgepakt door de Feldgendarmerie bij het Esperantohuis onderaan Schaapsdrift. We moesten aardappels schillen. En toen we werden vrijgelaten hebben we een fiets, een jas en aardappels meegepikt."

Een man met een hond

Op een dag kwam bij Wil Rap in Harskamp een man met een hond aan de deur. „Dat zag je toen niet zo vaak. Het was een prachtige grijze keeshond die Roddie heette. Hij had een dikke

*Roddie met Willy Rap en haar zwager
Wim van de Fliert.*

(Foto: WILLY VAN STEENBERGEN-RAP)

pluimstaart en mooie spitse oren. Hij was een evacu  uit Renkum of Arnhem en hij woonde in Kootwijkerbroek. Mijn vader vroeg de man of hij het dier wilde ruilen. 'Dat durf ik niet', was zijn antwoord. 'Mijn kinderen zullen huilen als ik zonder hond thuiskom; ze zijn zo gek met dat beest. Maar het wordt wel steeds moeilijker om hem eten te geven'. Mijn vader zei: 'Ik geef je er een stuk spek voor, een zak meel en eieren'. Heel lang stond de man te twijfelen. Toen zei hij: 'Ik doe het, met tranen in mijn ogen'. Halverwege de dam keek hij om. De hond wilde zijn baas achterna, maar mijn vader hield de riem stevig vast. Toen reed de man hard weg. Het dier werd vastgelegd op de plek van onze vorige hond, die was doodgeschoten door een Duitser. Hij at niet en hij dronk niet en hij lag heel zacht te janken. Drie dagen duurde het vasten. Toen gaf vader hem slachtafval en mocht hij hem aaien. Ik zou die kinderen zo graag willen vertellen hoe fijn hun hond het had bij ons. Hij was heel kwaad op Duitsers en dat kwam ons goed van pas. Hij ging altijd met ons mee en paste dan op onze fietsen. Hij hechtte zich zeer aan onze familie. Vreemden kwamen er niet in. Hij was heel trouw. Hij stierf heel veel jaren later, aan de voeten van mijn vader. Die nuchtere boer huilde, en wij met hem. We begroeven Roddie in de bongerd onder de pereboom. Ik heb nog een foto van hem en dat vind ik een kostbaar bezit." Maar op lang niet alle evacuatieadressen waren huisdieren welkom. Dat werd de hond van Leo Brameijer fataal. In Rheden mocht het dier niet mee naar binnen. Mira moest naar een koude schuur en was na een maand dood.

Naar hoofdstuk 10. [Verdriet in een vijandige omgeving](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 10

Verdriet in een vijandige omgeving

Nauwelijks een week na het evacuatiebevel, op zondag 1 oktober 1944, voltrok zich het ['drama van Putten'](#). Als represaille voor een nachtelijke overval van het verzet op een Duits militair voertuig werden alle mensen die zich tussen Putten en Nijkerk buitenshuis waagden in een weiland bijeengedreven. Bij deze actie vielen al acht doden. Het dorpje Putten werd omsingeld, de huizen doorzocht en alle mannen tussen 18 en 50 jaar werden opgepakt. [Van de 660 arrestanten werden er 589 gedeporteerd](#) naar kampen in Noord-Duitsland. Slechts 49 zouden de oorlog overleven. P.R.A. van Iddekinge meldt in 'Arnhem 44/45', het standaardwerk over de evacuatie van Arnhem en zijn gevolgen, dat tot de slachtoffers twintig Arnhemmers behoorden, die nog maar net in Putten een evacuatieadres hadden gevonden.

Het monument 'Het vrouwtje van Putten' op een postzegel van de 'anti-fascistische' DDR uit 1965 >

Jurriën Güth ontsnapte aan de dood. „Wij evacueerden naar Putten, naar familie aan de rand van het dorp. Daar kwamen drie Hollandse politiemannen met SS'ers naar ons huis. Ze zeiden dat de mannen zich vervoegen moesten bij de kerk; de vrouwen en kinderen bij de school. Ik vertelde dat wij evacuees uit Arnhem waren, maar daar hadden die politiemannen niets mee te maken. Toen vertaalde ik dat voor de SS'ers en kreeg ik toestemming met vrouw, zoontje, schoonmoeder en zwager te blijven; wel moesten we een laken uit het raam hangen. Mijn schoonvader en negen kinderen vertrokken. De kinderen kwamen dezelfde dag weer terug; schoonvader een dag later, omdat hij ouder was dan 55 jaar. Toen moesten we het huis uit; het hele dorp zou platgebrand worden. Tussen rijen SS'ers door verlieten we het dorp. Wonder boven wonder vroeg niemand mij, een jongeman van 26 jaar, waarom ik vrijgesteld was van deportatie." Korte tijd later gingen zo'n honderd woningen in vlammen op.

Anna Klaassen arriveerde, nietsvermoedend, twee dagen na het drama. „Op 1 oktober kwam de Duitsers alle nog bewoonde huizen in Oosterbeek langs. Ze sommeerden de inwoners binnen een uur te vertrekken, anders wachtte de kogel. Paniek alom. Waar moesten we heen? Mijn ouders hadden familie in Putten. We gingen lopend op weg en sloten ons aan bij de trieste stoet, die ook nog werd beschoten vanuit de lucht. 's Avonds kwamen we in Otterlo terecht, waar voortreffelijk voor de vluchtelingen werd gezorgd. We gingen naar kennissen, maar daar hadden ze al onderdak verleend aan veertig mensen uit Arnhem en omgeving. Elders werden we niet zo vriendelijk ontvangen. We konden in het stro slapen met een dekzeil over ons heen en dat was het dan. Op 3 oktober arriveerden we bij een zus van mijn moeder, die in Putten een groot huis bewoonde met een enorme tuin. We konden er blijven, maar het was er verschrikkelijk, want na het drama was de spanning er te snijden. We bleven er tot mei, toen de langverwachte bevrijding kwam. Er was toen grote vreugde in het hele land, maar ook heel veel verdriet."

Frontlinie Velp

„Je zat in Velp in de frontlinie", weet Clara Haselhoff. „Er trokken konvooien Duitsers door het dorp, die werden beschoten door Engelse jachtvliegtuigen. We hadden geleerd bij een beschieting dekking te zoeken in de kelders van huizen, plat op de grond te gaan liggen of tegen een muur of een heg. Maar soms was daar geen tijd voor. Eenmaal werd ik tijdens een beschieting van legerwagens door een Duitse soldaat onder de wagen getrokken, terwijl de kogels ons links en rechts om de oren vlogen."

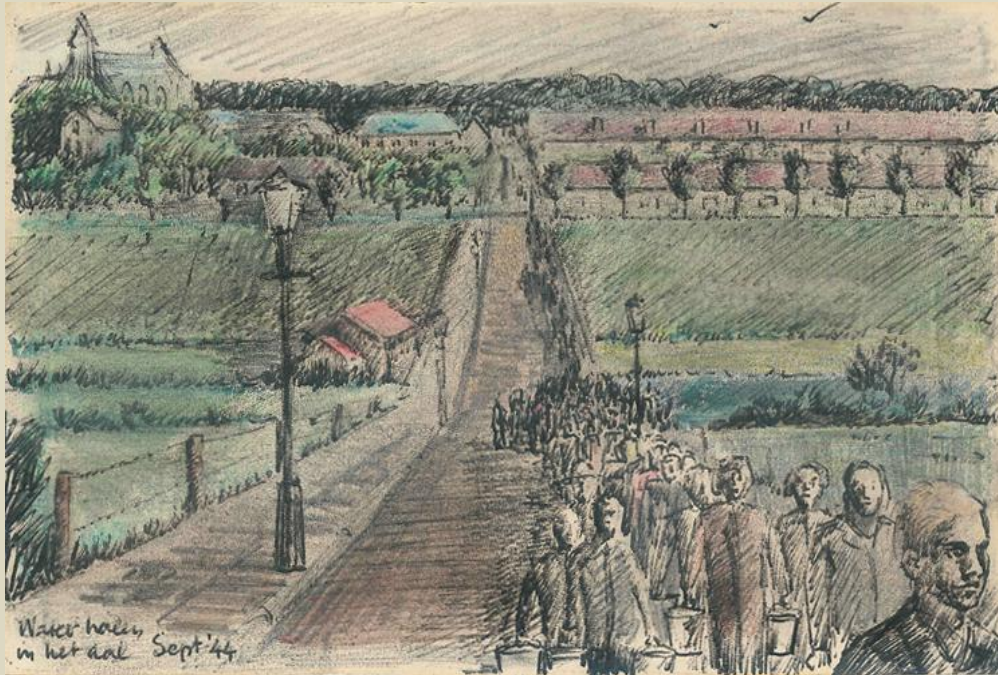
„Behalve beschietingen uit de lucht waren in Velp ook razzia's op jongens en mannen voor werkzaamheden aan de IJssellinie. We moesten ons steeds verstoppertje spelen", zegt Piet Schreuder. „Na een paar dagen kwam ook daar weer de opdracht om te vertrekken. We kregen een

ponywagen zonder pony en liepen langs de Bedriegertjes naar Ede. Op de geschonden Amsterdamseweg zagen we voor hotel De Leeren Doedel twee kruisen in de grond steken; een met een Duitse helm erop, de andere met een Engelse. 'Twee moeders die zullen huilen', dacht ik direct."

Openluchtmuseum

De Arnhemse wijk Alteveer moest op 5 oktober worden verlaten. Piet van Hooijdonk trok met drie gezinnen naar het Openluchtmuseum. Het was nog steeds onrustig. „Er vielen geregeld granaten, die met angstwekkend gefluit insloegen; we hoorden dat er bij de Rijnbrug werd gevochten. Het gaf ons hoop dat de bevrijding toch mogelijk was."

< Evacuees
in de rij voor
een slokje
water.
(Tekening
Leo
Brameijer)

Op 11 oktober werd op het terrein van het museum echter een jongen door zo'n granaat geraakt. En op 3 november moesten de meeste bewoners weer weg, richting Apeldoorn. „Alleen wie een ausweis had om de Duitsers te helpen 'organiseren' mocht blijven. Wij weigerden, en werden bij de golf links aan de Apeldoornseweg opgewacht door gewapende soldaten. Om half vier vertrokken we onder militair geleide. Er viel een druilerige regen en het werd al gauw donker. Er was nergens verlichting, dus je kon geen hand voor ogen zien. Om tien uur 's avonds kwamen we in Apeldoorn aan, waar we werden ondergebracht in een cocosmattenfabriek. We gingen gekleed 'slapen' en werden al gauw opgeschrikt door hevig luchtafweergeschut naast de fabriek."

Spruitjes pikken

„Na enige tijd gingen we in Rheden naar een ander adres", vertelt Diny Kok. „Naast ons waren Duitse soldaten ingekwartierd. Die namen bij de boeren biggen, varkens, kippen en ganzen in beslag. Ze slachtten die op de binnenplaats. Ze waren wreed. De biggen gooiden ze over het hek, zodat die hun pootjes braken; de kippen en ganzen werden op het hakblok gelegd, de kop eraf en dan lieten ze die zo verder lopen. Ik stond erbij te kijken...; dat zoiets kon! Helemaal boos werd ik, toen ze met een revolver probeerden de tamme kraai te raken. Mijn moeder ging toen naar de commandant, en daarna was het afgelopen. En als de soldaten binnen gingen eten haalde zij met een schuimspaan nog vlug wat kaantjes uit de ijzeren pan boven het vuur. We smikkelden daar lekker van."

„Het eten in Rheden werd steeds minder", vertelt Bertie Wemmers. „We gingen dus maar een beetje op roof uit; stiekem spruitjes pikken van het land. We hadden het geluk dat over de hoofdweg nog weleens paarden en wagens langskwamen die door de Duitsers gevorderd

waren om uit Arnhem kolen, aardappels of geslacht vee op te halen. Dan zeiden we tegen de voerlui: trap eens tegen die aardappels of kolen. Soms deden ze dat en dan hadden we weer voor een paar dagen. Mijn opoe en ik probeerden eens een stuk vlees af te snijden. De bewaker riep dan 'Ich schiesse', maar dat deden ze toch niet op zo'n oud mens en een jongen van dertien en dan hadden we weer wat vlees."

„Vuil en met hoofdluis moesten we na enige tijd Huissen verlaten", zegt Simontje Geelof. „Naar het zuiden gaan was onmogelijk. Via de Rijnbrug gingen we met een hele stoet richting Stroe. Daarna naar Garderen, waar we enkele dagen verbleven. Toen werden we ook daar weer door de Duitsers verdreven. In Heerde maakten we uiteindelijk de bevrijding mee."

Elke dag aardappelpuree

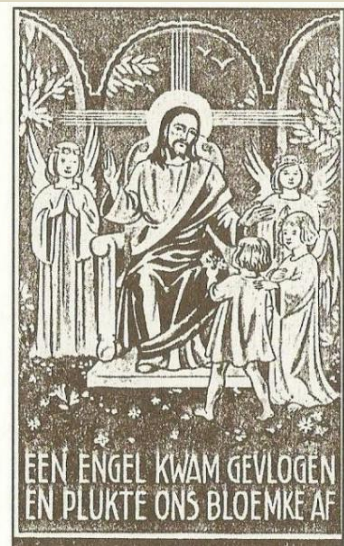
„Na een paar weken in Beekbergen trokken we verder. In verband met de kans op razzia's deed mijn vader vrouwenkleren aan, en ik moest over zijn voeten gaan liggen", vertelt Anny de Nijs.

„In Doornspijk werden we voor enkele weken ondergebracht in de kerk, met vele andere Arnhemmers. We hadden het niet gemakkelijk, met zoveel mensen bij elkaar. We kregen er ook ziektes en ongedierte waar je van gereinigd moest worden. Door het Rode Kruis werden we over Doornspijk verspreid. We hebben er op zo'n vier adressen gewoond. We sliepen meestal in kippenhokken, de deel, de paardestal of naast de koeien. Een 'boodschap' moest je op de mesthoop doen of in de sloot; soms mocht je op het houten toilet binnenshuis. Vader hielp de boeren bij het dorsen en haalde graan om meel te maken en er brood van te laten bakken, want we leefden van bonnen en de gaarkeuken, en dat was hongerlijden. Soms gingen we lopend naar Elburg om vis te kopen, zodat we iets extra's hadden. We liepen op klompen, want schoenen hadden we niet meer."

Janie Boland kwam met twaalf personen, ook het gezin van haar oom, terecht in een kleine schuur van een boerderij in Ederveen. „Er was een klein potkachtje dat vreselijk rookte en waar moeder ook op moest koken. We aten elke dag hetzelfde: aardappelpuree met water, koolraap en maispap; er was niets anders. Wel op de boerderij, maar daar kregen we niets van mee. Voor een koolraap moest je er in de rij staan en ook nog een gulden betalen. Later kregen moeder en vader een kamertje in de boerderij; ze moesten dan elke avond de trap op en zagen aan de zolder stukken spek te drogen hangen. De rest sliep in de schuur, in het stro naast de varkenshokken. Mijn zus had altijd een stok naast zich liggen om de muizen te slaan."

Dat Sinterklaas zijn huisje in Beekbergen voorbij reed vond Ger Ruuls niet onlogisch. „Hoe had de man ook hier kunnen komen?" Wel merkte hij dat het plotseling vertrek uit Arnhem en het verblijf met veel mensen in krappe woonruimte tot onderlinge spanningen kon leiden. De sfeer tussen de twee gezinnen op het evacuatieadres - zijn eigen familie en die van de aanstaande schoonouders van zijn zus - verminderde zienderogen. „Op een dag waren de meningsverschillen zodanig dat besloten werd dat de andere familie naar een boer in de omgeving zou vertrekken. Mijn een na oudste zus wilde bij haar verloofde blijven en ging mee. En kennelijk uit solidariteit met onze families kregen mijn vriend en ik ook ruzie. We hadden geen contact meer. We zagen ze op zondag nog weleens voorbij komen om naar de kerk te gaan. Dat gebeurde ook op de Eerste Kerstdag. Toen ze op de terugweg waren nodigden mijn ouders hen uit om binnen te komen. Alles kwam toen weer goed."

Het vierjarige zusje Annie van Jan Kramer stierf eind oktober aan difterie. Op de achtergrond een joodse onderduikster die de oorlog overleefde. "Deze foto uit 1943 had belastend kunnen zijn", zegt hij. "Maar het is fijn dat we hem hebben." (Foto Jan Kramer - Arnhem Spookstad) >

Een engeltje bij Onze Lieve Heer

De evacuatie werd het vierjarige zusje Annie van Jan Kramer fataal. „Wij verbleven bij een familie in Voorst, waar we voor het eerst sinds lange jaren weer goed te eten kregen. Eind oktober kreeg Annie difterie. Met een rijtuig van de boerenfamilie werd ze naar het ziekenhuis van Zutphen gebracht. Maar ze kon daar niet opgenomen worden. Het was te vol en er was bovendien het gevaar van bombardementen op de brug vlakbij. Ze kreeg wel antistoffen toegediend. Met het rijtuig gingen we terug, over Voorst naar Eerbeek. Daar was een kerkje van oud-katholieken als noodhospitaal ingericht; de patienten lagen er op stro op de vloer. De arts, ik geloof ook een evacuee, gaf te kennen dat hij verder niets kon doen. Na enkele dagen, op 27 oktober 1944, is mijn zusje onder erbarmelijke omstandigheden gestorven. 'Annie is nu gelukkig; ze is een engeltje bij Onze Lieve Heer', zeiden onze ouders om ons te troosten, en ondanks deze onmenselijk moeilijke tijd legden ze hun beschermende armen om ons heen. We lieten Annie achter op het rooms-katholieke kerkhof van Klarenbeek."

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 11

Razzia in Apeldoorn

„Op 2 december werden we in Apeldoorn 's morgens al heel vroeg gewekt door hevig schieten met geweren, pistolen en mitrailleurs", meldt Piet van Hooijdonk. „Er werd een razzia op mannen gehouden. In een huis aan huis thuisbezorgd pamflet stond dat mannen en jongens zich bepakt en bezakt moesten melden op de Markt. Huis voor huis zou worden doorzocht om te zien of er toch nog mannen waren achtergebleven. En dan zouden er vergeldingsmaatregelen worden genomen tegen bewoners van het pand." Hij verschool zich met de mannen uit zijn gezelschap in een schuilplaats op een zolder. „Gelukkig werd dat huis niet doorzocht. Maar sindsdien durfden mannelijke personen boven de zestien jaar zich niet meer buiten te vertonen."

Op 2 december 1944 werden op het Marktplein in Apeldoorn 14.000 mannen samengedreven. 's Avonds vertrokken 4.000 van hen met onbekende bestemming (Foto [De verzwegen deportatie](#)) >

Lily Obbink had onderdak gevonden in het koude, kleine huisje van haar twee stokoude grootouders in Apeldoorn, aan een stille landweg even buiten het eigenlijke 'dorp'. „We woonden er met elf personen, waaronder drie dochters in de tienerjaren, die alle drie enig kind waren. Toestanden.... Maar eigenlijk merkte je er weinig van de oorlog." Ze sliep die ochtend op de zolder. „Ik schrok wakker van zware stappen op de weg en om het huis, gevolgd door een hevig gebons op deuren en vensters en een vreselijk gebrul: 'Aufmachen, machen Sie sofort auf!'. Ik hoorde opa, die beneden sliep, de voordeur openmaken. Daarna kwamen voetstappen de trap op. Op de zolder werd een schijnsel zichtbaar, het kwam dichterbij, toen zagen we een lichtje. Met de ogen wijd opengesperd wachtten we op wat komen zou. Op de drempel van de kamer verscheen... opa. Later hebben we nog vaak gelachen om het zotte van de situatie; hoe wij met ons drieën naar dat kaarsje van opa starden, die daar zelf zo ontdaan in z'n nachtkleren stond. Maar toen hadden we alleen oog voor het papier in z'n handen: 'Bevel van de Duitse Wehrmacht'. Alle mannen tussen 16 en 55 jaar werden opgeroepen. Ze moesten hun boeltje pakken en bepakt en bezakt op straat gaan staan. Alle huisdeuren moesten open. Alleen mannen mochten naar buiten; op vrouwen en kinderen zou worden geschoten. Vader was 49, maar bleef als enige doodkalm. 'Wat ga je doen?', vroegen we hem. 'In m'n bed kruipen. Het is zes uur. Het is waarachtig nog pikdonker'."

BEVEL.

Op bevel der Duitsche Weermacht moeten alle mannen in den leeftijd van 17 t/m 40 jaar zich voor den arbeidsinzet aanmelden.

Hiervoor moeten **ALLE** mannen van dezen leeftijd onmiddellijk na ontvangst van dit bevel met de voorgeschreven uitrusting op straat gaan staan.

Alle andere bewoners, ook vrouwen en kinderen, moeten in de huizen blijven totdat de actie ten einde is. De mannen van de genoemde jaargangen, die bij een huiszoeking nog in huis worden aangetroffen, worden gestraft, waarbij hun particulier eigendom zal worden aangesproken.

Bewijzen van vrijstelling van burgerlijke of militaire instanties moeten ter controle worden meegebracht. Ook zij, die in het bezit zijn van zulke bewijzen, zijn verplicht zich op straat te begeven.

Er moeten worden medegebracht: warme kleeding, stevige schoenen, dekens, bescherming tegen regen, eetgerei, mes, vork, lepel, drinkbeker en boterhammen voor één dag. Medegebrachte fietsen blijven in het bezit van den eigenaar.

De dagelijksche vergoeding bestaat uit goeden kost, rookartikelen en vijf gulden.

Voor de achterblijvende familieleden zal worden gezorgd.

Het is aan alle bewoners der gemeente verboden hun woonplaats te verlaten.

Op hen, die pogen te ontvluchten of weerstand te bieden, zal worden geschoten.

Het 'Bevel van de Duitsche Wehrmacht', waarmee gebruikelijk mannen werden opgeroepen voor de Arbeitseinsatz. In Apeldoorn moesten alle mannen tussen 16 en 55 jaar naar het Marktplein. (Document Stichting Dwangarbeiders Apeldoorn 1940-1945)

'Wo ist der Vater?'

Buiten was het een drukte van belang. Het regende en het was vinnig koud. Patrouilles soldaten gingen af en aan. Er stonden al groepjes mannen, bepakt en bezakt. „Vader vloekte om die slappelingen, die het Moffenbevel zo onmiddellijk opvolgden. Ik begreep het beter: deze mannenjacht was zo intens gemeen georganiseerd en elk verzet leek zinloos. Ook vader maakte zich gereed. 'Maar ik denk er niet over om op de weg te gaan staan. Ze moeten me maar komen halen! En ik zal ze in elk geval vertellen dat ze me niet mogen laten werken. Dat mag niet volgens de Conventie van Genève. Ik ben officier in het Nederlandse leger.'"

Een voor een werden de huizen uitgekamd. Een paar soldaten gingen naar binnen en kwamen even later terug, bijna altijd met een of meer mannen. De mannenrij groeide gestadig aan. De militairen kwamen bij de bureu; de man was 55 en de zoon 16, dus ze moesten beiden mee. Ook de verloofde van de dochter kwam naar buiten; hij was er juist dat weekend.

„Toen klapte ons tuinhok open. In de bijkeuken stonden twee 'Grünen'; grote, ruwe kerels, die ik in m'n angst nog dubbel zo groot en zo ruw zag", vervolgt Lily Obbink haar verhaal. „Ze vroegen onmiddellijk: 'Wo ist der Vater?'. We gingen naar binnen. Opoetje, opa en moeder stonden bij de tafel; opoetje met haar angstige, verschrompelde gezichtje en moeder met grote angstogen. Vader zat een sigaret te rollen. 'Wie alt sind Sie?'. Vader zei niets en haalde doodkalm zijn persoonsbewijs tevoorschijn. 'Sie gehen mit!'. Toen duwde vader ze een papier onder de neus, met veel stempels, handtekeningen en een groot zegel met een dikke, rode lakklopper. Het was z'n aanstelling als officier, die hij toevallig meegenomen had toen hij in oktober nog eenmaal in Arnhem terug was. Het scheen indruk te maken. De Duitsers raakten in verwarring. Ze besloten overleg te plegen met hun commandant. Vader moest in huis blijven; ze zouden terugkomen. En ze kwamen terug!"

Trein beschoten

Intussen was in het huisje krijgsraad gehouden. „Besloten was, dat ik er alles aan zou doen om te voorkomen dat de Duitsers binnenkwamen. Ik ving ze op aan de achterdeur, en ik kreeg al gauw de indruk dat ze liever fietsen mee zouden willen nemen; terug was het lopend nog een heel eind. Ze hebben er ook nog even naar gezocht, maar wij hadden ze goed verstopt. Daarna gebeurde er iets wonderlijks. Een van de militairen wilde naar het toilet. Dat mocht; het was in het achterhuis. En toen hij weg was zei de ander: 'Ik ben Oostenrijker; ik wil het graag anders, maar die andere is een Mof'. Vervolgens ging de Oostenrijker ook. En toen verklaarde zijn

kameraad: 'Ik wil het graag anders. Maar mijn collega is een Oostenrijker en die zijn niet te vertrouwen'. Hoe dan ook, ze gingen onverrichterzake weg."

Een oom van Lily Obbink werd wel weggevoerd. „Hij kwam na twee dagen gewond weer terug. De trein waarmee de mannen naar Duitsland werden vervoerd was bij Bocholt beschoten; daarbij waren doden en zwaargewonden gevallen. Mijn oom had een granaatscherf in zijn dijbeen; hij had gedaan alsof het veel ernstiger was en werd met de zwaargewonden naar een ziekenhuis vervoerd. Daaruit wist hij te ontsnappen. Zonder ontdekt te worden kwam hij thuis. Daar hield hij zich vervolgens schuil. De verwonding is goed genezen, ook al zijn de splinters nooit uit zijn been verwijderd."

**Naar hoofdstuk 12. [Een bombardement op Loenen](#)
Terug naar [Inhoud](#)**

Zie ook:
[De verzwegen deportatie - Apeldoornse nachtmerrie in Rees](#)
[Stichting Dwangarbeiders Apeldoorn 1940-1945](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 12

Een bombardement op Loenen

„De hele week van de Slag om Arnhem sliepen we op matrassen in de voor- en achterkamer; mama, haar zus Jos, acht kinderen en een onderduiker. Boven was te gevaarlijk en bij elkaar was je minder bang. Papa was enkele maanden eerder aan maagkanker overleden. Hij heeft de bevrijding niet mee mogen maken. Hij zong zo graag het liedje '[Als op het Leidseplein de lichtjes weer eens branden gaan](#)'. Ik kan nog het Leidseplein niet oversteken zonder tranen in m'n ogen te krijgen."

< '[Als op het Leidscheplein de lichtjes weer eens branden gaan](#)' was in de oorlog, toen de nachten pikkedonker waren vanwege de [verduistering](#), een populair liedje. Het werd trouwens geschreven door Jacques van Tol, één van de medewerkers aan het pro-Duitse Zondagmiddagcabaret van Paulus de Ruiter.

Elly Velthuis was zestien jaar, toen het bevel kwam dat alle Arnhemmers hun stad moesten verlaten. „We waren vrij te gaan waarheen, maar we moesten wel gaan. Niet te ver weg natuurlijk, want we waren immers zo weer terug? We hadden goede overburen. Met Gerard Daniëls liep ik elke dag samen naar de HBS; we zaten in dezelfde klas. 'Ga met ons mee', zeiden zijn ouders, 'wij hebben familie in Loenen die een hotel beheren'.

[Hotel Boschoord](#), het stationskoffiehuis van Loenen (Gelderland Bibliotheek) >

Na rijp beraad besloten we het te doen. Zoveel mogelijk werd er gepakt, en wel zodanig dat wij alles, geknoopt in lakens, aan het stuur van onze gammele fietsen konden hangen. Er viel die

maandagmorgen een lichte motregen. De stemming was goed, de hele Apeldoornseweg was vol evacuees. Eindelijk verlost van het schieten en de spanning van de hele week daarvoor. Iedere morgen voorzichtig de gordijnen openen: zijn we bevrijd? Nee, alweer liepen daar Duitsers; het duurde zo lang. Er werd helemaal niet gemopperd. Zelfs mijn zusje Miekje van vier liep het hele eind; haar wandelwagentje zat propvol. Ze was zo vrolijk."

'Wij waren jong, de ouderen hadden meer zorgen'

Elly Velthuis heeft uitstekende herinneringen aan haar eerste evacuatieweken. In Loenen werden de twee gezinnen hartelijk ontvangen door de familie Berends van hotel Boschoord, tevens stationskoffiehuis aan de spoorlijn Dieren-Apeldoorn. Ook een ander kinderrijk gezin, de familie Macrander, met tien kinderen, vond er onderdak, zodat de jongelui steun bij elkaar konden zoeken. „We beleefden er vrolijke weken; we waren jong, de ouderen hadden meer zorgen. Mevrouw Daniëls vooral was erg bang en ongerust, wanneer wij vanuit Loenen probeerden naar Arnhem te gaan om het een en ander op te halen. Enkele keren is het gelukt. We waren met zoveel jongelui, de jongens en meisjes Macrander en Hermsen, wat hadden wij een plezier. Tijdens een van die tochten ben ik door de fiets van mijn broertje Jan gezakt; er zaten geen banden om en ik reed op de ijzeren velgen. Hup, ik achterop bij Theo Macrander, gierend van de pret. Iedereen probeerde bij zijn huis te komen en we spraken een bepaalde tijd af bij de begraafplaats Moscowa. Iedereen was op tijd aanwezig, alleen ik had geen fiets. Een kar werd aangehouden en ik mocht mee tot de Woeste Hoeve; de anderen gooiden gauw al hun bagage er bij in. Onderweg zag ik niks en toen ik er uit werd gezet met alle spullen was het al schemerig. Ik zie me er nog staan, niet wetende of zij al voorbij waren gekomen. Het enige wat ik kon doen was wachten. Bang was ik helemaal niet, zestien jaar, stel je voor. Ik hoorde fluiten en jawel, daar kwam Theo Macrander mij halen met een grote bakfiets. Met mij voorop fietste hij met de bakkerskar van zijn vader Loenen binnen."

Naar Utrecht

De familie Frequin, goede kennissen uit de parochie, was naar Klarenbeek uitgeweken. Een zoon, Louis, de latere hoofdredacteur van De Gelderlander, zat in het huis van bewaring in Utrecht; hij was ter dood veroordeeld. Als gevolg van 'Dolle Dinsdag' was de executie niet uitgevoerd; men hoopte nu dat hij gauw zou worden vrijgelaten. „Toen moeder hoorde dat zijn zoon Ben naar Utrecht zou fietsen, om op bezoek bij zijn vader te gaan, vroeg zij hem haar familie daar gerust te stellen en te vertellen dat we in Loenen zaten. Veel later vertelde Ben dat hij onderweg nog door de Duitsers was opgepakt en op slinkse wijze ontsnapte. Samen met zijn jongste broer Adam die in Utrecht studeerde, mijn latere echtgenoot, bracht hij de boodschap over. Louis was inmiddels vrijgekomen en zou met Ben terug naar Klarenbeek fietsen; mijn oom Do vroeg of hij mee mocht. Het klinkt onnozel, maar het was levensgevaarlijk voor drie jonge mannen. Maar tot onze grote verbazing stond opeens oom Do daar in Loenen; tranen van vreugde. Mama zei dat wij het prima hadden, maar hij vond het niks en wilde dat wij met z'n allen naar Utrecht kwamen. Thuisgekomen vroeg hij zijn vriend De Jong, directeur van Douwe Egberts, om raad, en die beloofde dat een van zijn chauffeurs, die 's nachts met een trailer naar de Achterhoek ging om werknemers weg te brengen, ons op zou halen. Via via hoorden we dat we op een bepaalde nacht om drie uur klaar moesten staan."

We wilden liever blijven

Die avond werd afscheid genomen van de anderen. „Beteuterd; eigenlijk wilden we liever blijven", aldus Elly Velthuis. Maar toen de trailer arriveerde, precies op tijd, schrok de chauffeur van de bagage. 'Mevrouw, ik zit half vol; ik kan of u met de kinderen of uw bagage meenemen'. 'Het spijt me', had haar moeder resoluut gezegd. 'Dit is alles wat ik op de hele wereld heb en dat laat ik voor geen goud in de steek'. „De trailer ging weg zonder ons en wij doken opgelucht ons bed in. Maar de volgende dag, volstrekt onverwacht, stond opnieuw een trailer voor de deur; ditmaal helemaal leeg. Bij aankomst in Utrecht had De Jong aan de chauffeur gevraagd waar de familie was, en na zijn uitleg had hij de trailer meteen weer teruggestuurd; een gevaarlijke onderneming overdag. Totaal overdonderd pakten we onze spullen in en gingen mee. Broer Jan was met Ben Hendriks de boer op; hij is ons later op de fiets achterna gekomen."

Een verschrikkelijk bericht

Enkele weken later volgde een verschrikkelijk bericht uit Loenen. „[Op Boschoord was een bom gevallen](#). Verslagen hoorden we het bericht aan. De familie Daniëls allemaal dood; man, vrouw en vier kinderen, waaronder Gerard, mijn vaste schoolkameraad, een beginnende verliefdheid van weerskanten. Zeven van de tien kinderen Macrander. Het gezin Hermsen; een echtpaar met twee dochters. De beide echtgenoten van Mies Wissing en Marie Gabriël, de dochters van de eigenaresse van Boschoord, allebei in verwachting en plotseling geen man meer; zoontje Harry van Mies, uit het raam geslingerd en dood in de tuin teruggevonden; een echtpaar Put van de Boterweg, dat voor de bommenwerpers het gebouw was binnengevlucht. Zomaar, in de vroege middag van zondag 10 december 1944."

De verbijstering in Loenen was algemeen. De drie bommen, waarvan er een in een weiland terecht kwam, werden afgeworpen door Britse bommenwerpers. Maar het stationskoffiehuis was op geen enkele manier een strategisch object. Al spoedig doken geruchten op dat het stationsrestaurant van Lochem het werkelijke doelwit was. Dat was een munitieopslagplaats; Loenen en Lochem schelen maar een paar letters.

'Een kippige navigator'

De Arnhemse journalist [Bert Kerkhoffs](#) verloor bij het bombardement zijn jeugdliefde Gonnie Hermsen. 'Een kippige Engelse navigator verwisselt de plaatsnamen en doodt in een klap 35 onschuldigen', schreef hij bitter in 'Slag van de Tegenslag'; een boek dat aan de fouten in de Slag om Arnhem was gewijd.

Tengevolge van een geallieerden bomaanval op zeker punt in onze gemeente (...) werden 35 doden onder het puin tevoorschijn gehaald, 28 van hen waren geëvacueerden (Nieuwe Apeldoornsche Courant, 14 december 1944) >

Slachtoffers van geallieerden luchtaanval.

Tengevolge van een geallieerden bomaanval op een zeker punt in onze gemeente, is een hotel zeer zwaar getroffen. In het gebouw bevonden zich naast de bewoners talrijke Arnhemsche geëvacueerden. Er werden 35 doden uit het puin tevoorschijn gehaald, 28 hiervan waren geëvacueerden.

Het hotel had geen enkele militaire waarde en er bevonden zich ook geen voor de oorlogvoering belangrijke objecten in de buurt.

De begrafenis van het meerendeel der slachtoffers geschiedde gisteren op de katholieke begraafplaats in een gemeenschappelijk graf, nadat in de R.K. Kerk een plechtige mis van Requiem voor de zielerust van de overledenen was opgedragen.

Maar volgens Huub van Sabben van de Stichting voor Historisch Onderzoek in Deventer waren zij het slachtoffer van een ordinaire misworp, van bommen die een fractie te vroeg of te laat afgeworpen werden. „In het Public Record Office in Londen is de aanval op Loenen terug te vinden; om privacy-redenen geef ik geen squadronnummers en namen van de vliegers. Te lezen valt hoe zes Spitfires, met bommen bewapend, omstreeks 13.25 uur startten voor een aanval op de spoorlijn Apeldoorn-Zutphen; spoorlijnen werden bijna rond de klok gebombardeerd om de aanvoer van Duits materieel naar de fronten onmogelijk te maken. Aangezien het weer niet ideaal was - een veel te lage bewolking - besloot de vluchtcommandant omstreeks 14.00 uur het spoor Apeldoorn-Dieren te bombarderen. Het squadronlogboek vermeldt dat de spoorlijn geraakt werd, maar ook... een gebouw, met kaartcoördinaat E.855910. Dat blijkt een punt aan de spoorlijn ten noorden van Eerbeek te zijn - het stationskoffiehuis van Loenen?"

„Op de rooms-katholieke begraafplaats van Loenen is een gedenkteken voor de slachtoffers opgericht", vertelt Elly Velthuis. „Toen ik daar onlangs een bezoek bracht vroeg ik me af: komt er ooit weleens iemand voor jullie op dit kerkhof?" Dat was op 10 december 1994, precies vijftig jaar na de ramp, wel degelijk het geval. De publicatie van haar brief met dit verhaal in de bijlage van o.a. de Arnhemse Courant ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Slag om Arnhem, had een stroom van reacties tot gevolg. Talrijke evacuees woonden er een kranslegging bij, die werd gevolgd door een requiem-mis in de kerk. Wim Wissing, die zijn vader en broertje verloor, maar zelf levend en ongedeerd in het puin van Boschoord was teruggevonden, bewees de slachtoffers eer door hun namen voor te lezen.

---

*Naar hoofdstuk 13. [Arnhem werd een spookstad](#)
Terug naar [Inhoud](#)*

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 13

Arnhem werd een spookstad

Een week na het evacuatiebevel waren nagenoeg alle inwoners van Arnhem vertrokken; slechts enkele buitenwijken waren nog bewoond. Voor de meeste evacuees was het een afscheid voor maanden. Piet van Hooijdonk schildert in enkele zinnen treffend de lugubere sfeer: „Eind september was de binnenstad van Arnhem een dode stad geworden, waarin alleen enkele Duitsers en wat klaaglijk miauwende katten nog enig leven veroorzaakten. Je voetstappen klonken hol door de straten en knarsten bij iedere stap door grote hoeveelheden glas op de weg.”

Aan de Amsterdamseweg wapperden de gordijnen uit de ramen van de verlaten huizen, die maandenlang werden geteisterd door weer en wind. (Foto: P.J. de Booij)

Arnhem was een spookstad geworden. Wie niet al te ver weg huisvesting had gevonden probeerde meestal even terug te gaan om nog wat spullen op te halen, maar al gauw hadden de Duitsers alle gaten in de corridor gedicht en was een steeds moeilijker te verkrijgen toestemming nodig om er binnen te kunnen komen. Wie het desondanks probeerde kon in grote moeilijkheden komen.

Maar de moeder van Diny Kok was niet voor een gat te vangen. „Zij is nog een keer vanuit Rheden naar Arnhem geweest met haar fiets. Ze had geen papieren om binnen te komen en werd opgepakt. Op de Geitenkamp zat ze opgesloten met nog zo'n twintig mensen in een klein kamertje. Ze dacht: hoe kom ik hieruit?. Ze verzon dat ze de baby thuis moest voeden en liet blijken dat haar borsten pijn deden. Toen mocht ze weg. Bij de deur zag ze een oude man in de hoek zitten. Ze zei: 'Kom vader, we gaan'. Hij liep achter haar de deur uit. Ze kende hem helemaal niet, maar ook hij was vrij."

'De Duitser begreep dat zij het meende en verdween'

Bertie Wemmers was er in oktober nog even terug. „Het probleem om aan voedsel te komen werd in Rheden steeds groter. We besloten naar Arnhem te gaan om te proberen wat aardappels uit het huis van mijn grootouders te halen; die hadden een opslag in het souterrain van hun volkstuin. Dus gingen mijn opoe, haar oudere zuster en ik op weg met een kruiwagen via Velp en Presikhaaf naar de St. Janskerkstraat. We kwamen niemand tegen en alle huizen waren leeg; soms stonden zelfs de deuren los. Je kreeg een angstig gevoel met al dat doodse in de ooit zo levendige straten waar ik gespeeld had; ik was heel bang. Bij opoes huis stond opeens een Duitser achter ons. Opoe begon meteen in haar Arnhemse Duits uit te leggen dat dit haar huis was en dat zij zelf wel uitmaakte of ze naar binnen ging; de Duitser begreep dat ze het meende en verdween. We laadden de kruiwagen vol aardappels en nog wat kleinere dingen en toen gingen we naar het huis van haar zuster in de Agnietenstraat. Daar stond een grote vrachtwagen en waren enkele Hollandse mannen onder toezicht van een bewaker de huizen aan het leegroven. Ik hoor die tante Dien nog zeggen: 'Je blijft met je poten van mijn spullen af; jullie jatten al net zo als die Duitsers'. En toen we Arnhem weer uitliepen was ik blij en opgelucht."

'Liebesgaben aus Holland'

Piet van Hooijdonk, die op de eerste dag van de Slag in de binnenstad al plunderende Duitse soldaten zag, kwam op 26 september in Alteveer terecht, waar nog de helft van de bewoners woonde. „Door een Duitse kapitein was een 'nooddienst' in het leven geroepen van circa twintig personen. Die kregen een ausweis om naar de stad te kunnen. Ze moesten aantekening houden van het wegvoeren van winkel- en fabrieksvoorraden, 'om later daarvan verantwoording af te kunnen leggen bij de eigenaar'. Wij stelden ons beschikbaar, maar al snel bleek dat we moesten plunderen. Bovendien moesten we de goederen in Duitse vrachtwagens laden - vaak kieperden we alles uit het raam. Op het goederenemplacement werd alles in treinen geladen. Het heette 'Liebesgaben aus Holland' te zijn. Na enkele dagen namen we de benen."

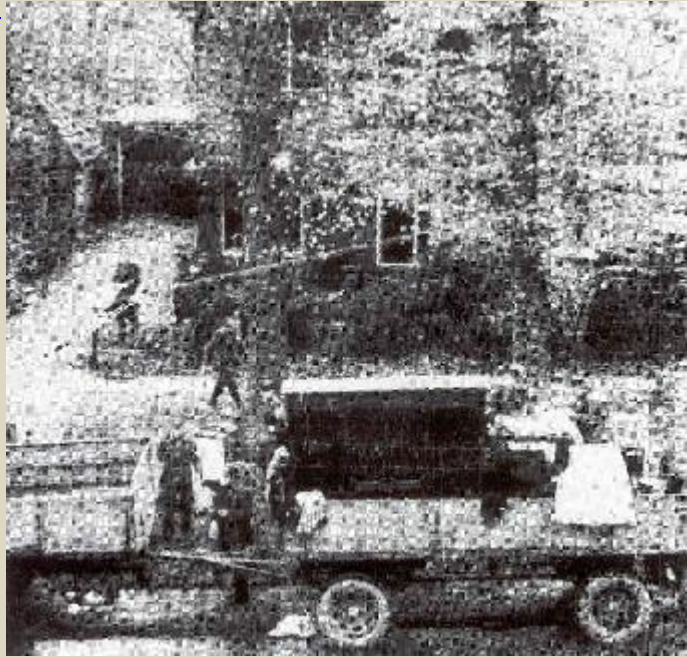
Toen de moeder van Diny Kok alsnog met een vergunning naar Arnhem mocht bleek er al veel verdwenen. „Ze wilde linnengoed ophalen om dat bij de boeren te ruilen tegen aardappels, bonen, boter en eieren. Ze vertelde dat thuis de planken van de kamervloer waren opengebroken en dat veel van wat we verstopt hadden al weg was; ook mijn grote pop met roze cape die met veel andere spullen onderin de kruipruimte was verstopt."

Plunderfoto's

Pieter de Booy had in Arnhem een fotozaak aan de Jansplaats. Hij evacueerde met zijn vrouw en twee kinderen naar het Openluchtmuseum en zwierf nog twee maanden door de verlaten stad. Hij maakte de beroemde 'plunderfoto's', die in elk naslagwerk over de Slag om Arnhem zijn te vinden en later zo overduidelijk aan zouden tonen hoe de Duitsers Arnhem systematisch leegroofden

„De eerste twee maanden na de evacuatie zwierf ik door de stad, om foto's te maken. Toen werd het mij te gevaarlijk, want bij het huiswaarts gaan zag ik bij het huis van De Vries aan de Mesdaglaan hoek Bakenbergseweg een vrachtwagen staan. Bedden, een gasfornuis enzovoorts waren opgeladen uit de dichtgemetselde kelder; ik had zelf nog geholpen om de spullen daarheen te brengen. We besloten onmiddellijk naar Velp te vertrekken. Na de

[Duitsers plunderen een huis aan de Jacob Marislaan](#) (Geschiedenis van Arnhem) >

bevrijding was er een grote belangstelling voor mijn plunderfoto's, die ik in de etalage had uitgesteld, tussen foto's van de ruïnes. Maandenlang stond het zwart van de mensen."

Feldwirtschaftskommando 10

Volgens P.R.A. van Iddekinge werd Arnhem al voor de Slag systematisch leeggeroofd door een speciaal legeronderdeel, het Feldwirtschaftskommando 10, dat bezig was waardevolle machineriën van KEMA, AKU en andere industrieën ½ naar Duitsland over te brengen. „Dat werd ook keurig, Deutschgründlich, geadministreerd. Daardoor kon later het een en ander worden teruggevonden; een deel is ook werkelijk teruggebracht." Verantwoordelijk voor de plunderingen die eind september begonnen waren volgens hem burgercommando's; NSDAP'ers uit de 'benachbarte Westgauen', de provincies in het westen van Duitsland. „Ze trokken de stad in, verdeelden die in kwadranten en haalden gebruiksvoorwerpen weg; officieel ten behoeve van de door Duitse bombardementen zo zwaar getroffen Duitse bevolking. Er zat wel degelijk systeem in. Een groot deel van de gestolen huisraad werd opgeslagen in de Vieshalle van Dinslaken in Duitsland, om te worden verspreid onder de Duitse oorlogsslachtoffers. Maar het kwam er niet van. Het spul lag er nog steeds toen de Amerikanen de stad veroverden. Zij hadden de hal nodig en gaven bevrijde Russische krijgsgevangenen opdracht hem leeg te maken. Die dachten dat het om Duitse goederen ging. Ze gooiden de spullen op een grote hoop en.... staken die in brand."

'Hier ist wirklich alles zu kriegen'

Vaak was er ook sprake van eigen initiatief. Een van de manifestaties in Arnhem rond de vijftigste herdenking van de Slag was een tentoonstelling over de evacuatie; 'En we gingen voor drie dagen'. In een boekje werd een brief geciteerd die een Duitser op 22 november aan zijn vrouw in Essen schreef: 'Ik heb een grote radio gevonden. Voor jou en onze dochter heb ik ondergoed. Verder voor jou een kapmantel en een ochtendjas, het mooiste linnengoed en tafellakens van damast, een elektrisch strijkijzer en een elektrische waterketel. Ook zal ik nog een paar olieverfschilderijen voor je meenemen en wollen dekens en dekbedden. Die liggen hier overal hoog opgestapeld. *Also kurz gesagt: hier ist wirklich alles zu kriegen, was man sich nur denken kann!*'.

De roofpartijen werden ook de plaatsvervangende NSB-burgemeester Arjen Schermer te gortig. In een brief aan rijkscommissaris Seyss-Inquart toonde hij er begrip voor dat soldaten in geval van nood uit verlaten huizen kousen en ondergoed meenamen. Maar volgens hem was intussen sprake van vandalisme, en hij waarschuwde: 'Wat heden in de stad plaatsvindt schaadt de naam van de Duitse soldaat en de eer van de Duitse Wehrmacht en bovendien de idee van het nationaal-socialisme, waarvoor reeds zovele honderdduizenden hun leven hebben gegeven'. En toen er geen reactie kwam voorspelde hij zijn partijbaas Anton Mussert: 'Leider,

zoals Nero een begrip geworden is waarvan de Christenheid met afschuw nu nog spreekt, en zoals de Bloedraad van Alva door de protestantsche bevolking van Nederland nog altijd als een beestachtige instelling wordt beschouwd, zoo zullen in lengte van dagen Rotterdam en Arnhem een begrip blijven dat iedere toenadering van ons volk tot het Duitse volk onmogelijk zal maken'.

< Duitse soldaten laden een vrachtwagen vol 'Liebesgaben aus Holland' (OmroepGelderland.nl)

Vrijend paar

Volgens Joop Westera werden veel geroofde spullen opgeslagen in de ambachtsschool in Doesburg. „Het was daar niet bepaald inbraakvrij, want de jeugd heeft er nog heel wat van gestolen. Ik herinner me dat ik er zelf klauwhamers, een hiep, een grote bijl, een kleine en een grote moker, emailen kopjes met schotel en andere spullen heb weggehaald. De prijskaartjes van ijzerwinkel Lijberse zaten er nog aan. Het was achteraf gezien best een linke klus, maar voor zover ik weet is er nooit iemand gepakt.”

Jan de Goede uit Velp reed in die tijd elke dag dwars door de bijna totaal verlaten stad. „Ik werd in oktober bij een razzia opgepakt en meegenomen voor graafwerk, onder meer bij het Openluchtmuseum en de diertuin. Onder de dreiging van geweren en machinepistolen moesten we loopgraven maken, eenmansgaten, bunkers en stellingen voor de machinegeweren van de Moffen - toen spraken we niet van Duitsers. Zo'n bunker bouwden we bij Angerenstein, in de achtertuin van een villa. Eerst moesten we een kuil graven van tien meter lang, vier meter breed en drie meter diep. Daarin sleepten we een groene tram-bijwagen van de gemeente Zeist, die al maanden geparkeerd stond bij de Bronbeeklaan. Die werd van binnen bekleed met tapijten en meubels uit V&D. En daarvan werd een bunker gemaakt. Ik heb trouwens nooit gezien dat de tramwagen weer opgegraven is.”

De dagelijkse routine werd onderbroken door een steeds terugkerend ritueel. „We werden met een vrachtwagen naar huis gebracht, via het Velperplein. Heel Arnhem was in die tijd leeggeroofd. Maar op het Velperplein was elke dag een komisch tafereeltje te bezichtigen. Er stond een lederen bankstel. Daar zaten twee etalagepoppen op; een naakte man met een naakte vrouw op schoot. De armen om elkaar gestrengeld zaten zij daar, dag aan dag, ook in de stromende regen. Het was een lachwekkend gezicht, dit vrijende paartje doodstil te zien zitten. Wanneer ik voor het rode voetgangerslicht sta te wachten, om over te steken van Musis naar V&D, en de grote stroom auto's zie passeren, denk ik nog weleens aan dit paartje op het toen totaal uitgestorven Velperplein.”

Naar hoofdstuk 14. [Achterblijvers op de Sterrenberg](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 14

Achterblijvers op de Sterrenberg

„Ooit was er in Arnhem een heuvel, waarop een groot aantal wandelpaden samen kwamen. Omdat dat op een ster leek, werd die heuvel 'Sterrenberg' genoemd. Een landhuis dat er in de negentiende eeuw werd gebouwd kreeg dezelfde naam. De wijk die er in de jaren '20 en '30 verrees ging ook Sterrenberg heten. Mijn vader kocht er in 1938 een huis, aan de Tooroplaan. Vanuit mijn kamer op de tweede etage had je een prachtig uitzicht over de Betuwe, in de verte Nijmegen, de heuvels van het Reichswald en het torentje van Hoog Elten.“

De beschadigde huizen in de Tooropstraat, vlak voordat de bewoners terug konden komen. De schade werd veroorzaakt door het 'bestelde' bombardement. (Foto Kramer, Arnhem) >

Zo begint Simon van Woerden zijn verhaal. In september 1944 was hij zestien en zat hij in klas 4 van de HBS; hij wilde bij de marine. Maar zijn vuurproef had hij al een half jaar eerder achter de rug. Als vrijwilliger bij Rode Kruis en brandweer werd hij ingeschakeld bij het bergen van lijken van het [bombardement op Nijmegen](#) van 22 februari.

„Toen het bevel kwam tot evacuatie besloot mijn vader het advies van de Engelsen op te volgen. Die hadden in stroobiljetten opgeroepen niet weg te gaan, omdat evacuees op de weg het beschieten van Duitse transporten door de RAF zouden bemoeilijken. Waarom juist hij dat lef opbracht weet ik niet. Hij was in zijn hart een anti-militarist en beslist geen lefgozer. Wel had hij een sterke geloofsovertuiging en dat hielp hem in moeilijke tijden. En mijn moeder was een kordaat iemand die van wanten wist. We namen onze intrek in het landhuis; een oersolide gebouw met gewelfde kelders onder het gehele oppervlak en de mogelijkheid om van daar uit aan drie zijden naar buiten te komen. De Sterrenberg werd bewoond door een katholieke congregatie, de Zusters van Tegelen met een aantal ouderen die verzorging nodig hadden. Zij evacueerden en de moeder-overste gaf mijn vader toestemming hun plaats in te nemen. Wij waren met ons negenen; mijn ouders, zes kinderen en dienstmeisje Geertje uit Driel. Driel was bevrijd, dus zij kon niet naar huis. Drie bewoners wilden blijven; het echtpaar Klaassen en de pastoor. We kregen versterking uit de buurt: het gezin Zijlstra en de ouders van mevrouw; het echtpaar Steltman en zijn zus; mevrouw Meeuwisse, al op leeftijd, uit de Tooropstraat; mevrouw Tuinhout uit de Gabrielstraat.“

Gedeserteerde SS'er

Daar kwamen spoedig nog vier gasten bij, van verschillende pluimage. „Onze overburen bleken een onderduiker te hebben, Jan Hesselink, een broer van meneer. Hij wilde graag blijven. Hij vertelde dat hij naar Engeland had willen varen maar op zee was opgepakt, naar kamp Vught gebracht en tenslotte ontslagen. Hij wilde ook bij de marine en bovendien had hij

goede contacten met de Ondergrondse in Schaarsbergen. Maar er was nog een probleempje. Er zat een familie bij hem op zolder, een Nederlandse SS'er die tijdens de veldtocht tegen Rusland een Poolse vrouw op de kop had getikt en bij haar een kind had gekregen. Terug in Nederland was hij gedeserteerd en met z'n drieën ondergedoken. Konden die ook op de Sterrenberg terecht?

Mijn vader voelde er niets voor, maar er was weinig keus. Als zij zouden worden opgepakt konden ze ons illegaal verblijf verraden, om hun eigen straatje schoon te veegen. Toen waren we dus met 27 mensen en het extra probleem van een baby."

Kip zonder kop

De nieuwe bewoners namen hun intrek in de kelder van het oude landhuis. Plaats was er genoeg. De apparatuur in de keuken had voldoende capaciteit voor bijna dertig mensen. Maar de verzorging van de inwendige mens was toch wel een probleem; er waren geen winkels meer in de buurt. „Iedereen bracht mee wat men thuis nog in voorraad had", vertelt Van Woerden. „Uit een boerderij en een pakhuis in de buurt, die ook verlaten waren, haalden we aardappels, appels, meel en dergelijke; mijn vader schreef alles nauwkeurig op en heeft het na de oorlog eerlijk betaald, tot grote verbazing van de boeren. Zijlstra was electrotechnicus en zag kans de stroom weer aan te sluiten, zodat we brood konden bakken. Langzamerhand ontstond een routine waarin iedereen zijn taak had. Zo draaide de oude mevrouw Meeuwisse elke dag de appels om, om te voorkomen dat ze zouden gaan rotten."

Zelf trok hij zich het lot van zwerfdieren aan. „Ik ving zes katten en een kleine bruine hond, die ik Wallie noemde. Dat dier was duidelijk erg ziek en heeft het niet lang meer gemaakt. De katten stalde ik tijdelijk in de badkamer, onder leiding van onze eigen poes Tommy, genoemd naar de Engelse soldaten. Toen ik terugkwam... hadden ze alle zes kans gezien te verdrinken in het bad, dat altijd vol water stond voor wanneer de waterleiding uit zou vallen. Tommy zat het treurige tafereel vanaf een hoge kruk te aanschouwen met een blik van 'hoe kunnen ze zo stom zijn'." Twee loslopende geiten en een groot aantal kippen en konijnen gingen de 'veestapel' vormen en zorgden voor melk (voor de baby) en eieren. „Maar de kippen legden niet en toen er gebrek aan vlees kwam heb ik leren slachten. Niemand had daarmee enige ervaring. Mijn eerste kip sloeg ik met een scherpe bijl de kop af. Hij was dus dood en ik liet hem los. Maar daarna vloog hij geruime tijd, zonder kop, door de garage; alles onder het bloed. En tijdens het eten van mijn eerste konijn vond ik een paar keutels op m'n bord."

Het grote witte huis werd door de Duitsers ongemoeid gelaten, maar op een dag door doortrekkende troepen ontdekt. „Op een avond hoorden we gestommel boven ons. Een groep Duitse soldaten nam zijn intrek voor de nacht. Ze deden niet moeilijk tegenover ons. Twee motorfietsen bonden ze met kettingen vast aan de balustrade van het terras. Jan Hesselink bedacht dat de Ondergrondse ze goed zou kunnen gebruiken; achteraf een stomme streek, want dat maakte ons uitermate kwetsbaar. Hij zaagde de kettingen door en bracht de motorfietsen naar een geheime schuur. De volgende morgen kwam de bevelvoerende officier woedend op mijn vader af, die heel onschuldig keek, want hij wist van niets. Gelukkig kwam de Duitser weer snel tot bedaren."

Uitkijkpost

Korte tijd later namen echter andere Duitsers intrek in het gebouw. „Zij maakten een uitkijkpost in het dakraam van De Sterrenberg", vertelt Van Woerden. „Op het veldje op de hoek van de Tooropstraat en de Weissenbruchstraat werd een batterij Duitse artillerie gestationeerd; van daaruit konden geallieerde doelen in de Betuwe onder schot worden genomen. Maar mijn oudere broer studeerde astronomie; voor hem was het een koud kunstje om de exacte positie te bepalen. Jan Hesselink speelde de gegevens door naar de Ondergrondse en spoedig kregen we bericht terug dat de doelen op een avond om zes uur zouden worden beschoten. We zorgden ervoor dat iedereen veilig in de kelder zat. De plaatsbepaling van mijn broer bleek feilloos. De eerste granaat sloeg in het dak van De Sterrenberg en ook de batterij kreeg een voltreffer, maar natuurlijk werden ook omliggende huizen beschadigd, waaronder het onze. Maar het doel was bereikt; de batterij en de uitkijkpost werden opgeheven. De medebewoners wisten van niets. Bij een aantal zakte de moed in de schoenen; zij trokken geleidelijk weg. Hesselink sloot zich aan bij een groep van negen Britse parachutisten, die ondergedoken zat op het terrein van de Kleine Kweek, en nam deel aan operatie Pegasus 1, de grote ontsnapping over de Rijn in de nacht van 22 op 23 oktober."

< [Landgoed De Sterrenberg](#) in 2007; nu onder meer in gebruik door de Centrale Diensten van Scholengemeenschap Mariëndael. [Klik foto voor geschiedenis en meer informatie.](#)

Spookklok

Na verloop van tijd was bijna iedereen vertrokken en woonde alleen nog het gezin Van Woerden in het landhuis. „We kregen zelfs nog een tijdelijke verblijfsvergunning, omdat mijn vader, leraar scheikunde, zich nuttig maakte met het redden van waardevolle instrumenten uit kapotte schoolgebouwen. Maar daardoor was ons adres ook bekend geworden en konden we gedwongen worden te vertrekken. In november werd die dreiging steeds groter. We besloten een aantal eigendommen te begraven. Naast De Sterrenberg is een bosgebied en daarin lag een landhuis dat al in geen tijden bewoond was. In een oranjerie, een grote broeikas, bevond zich allerlei rommel met onder meer een grote staande klok die stilstond op tien over half elf. Vlak daarbij besloot ik op een donkere avond de spullen te verstoppen. Dat werd een benauwend avontuur. Terwijl ik bezig was hoorde ik een ritseling in de bladeren, die snel op mij afkwam. Het was Tommy, die zich verveelde en een schijnaanval deed. Net toen ik klaar was schrok ik me dood, want toen begon de oude klok in de oranjerie te slaan, en hij sloeg twaalf uur. Dat kon niet, het spookte, het klonk als een aankondiging van naderend onheil; twaalf uur, je laatste kans. Ik pakte snel mijn biezen en zocht de veiligheid van de Sterrenberg op. De volgende dag kon ik het toch niet laten nog even naar de klok te kijken. Hij stond stil, als altijd, op tien over half elf.... En op 9 december kwam het onvermijdelijke bevel het gebouw onmiddellijk te verlaten en naar de Geitenkamp te gaan.”

Enkele jaren geleden was Simon van Woerden, samen met zijn zus, weer even terug in het oude landhuis. „We zijn hartelijk ontvangen door de broeder die er nu de scepter zwaait. De kapel, die we overigens nooit binnen zijn gegaan, was een gezellige zitkamer geworden. De huidige bewoners, gepensioneerde katholieke geestelijken die overigens nog zeer actief zijn, waren zeer geïnteresseerd in onze ervaringen in hun gebouw. We maakten een wandeling door de kelder en vele herinneringen kwamen weer terug. In de zitkamer keek ik nog eens om me heen. Er heerste een sfeer van veiligheid en geborgenheid. Net als toen.”

**Naar hoofdstuk 15. [Belaagd door vriend en vijand](#)
Terug naar [Inhoud](#)**

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 15

Belaagd door vriend en vijand

Na de Slag om Arnhem is het nauwelijks meer rustig geweest boven bezet Nederland. Geallieerde jachtvliegtuigen schoten op alles wat bewoog. Wegtransporten en goederentreinen waren het doelwit, maar ook de witte vlag van evacuees bood lang niet altijd veiligheid. Bombardementen op strategische objecten, vooral bedoeld om de bevoorrading van de Duitse troepen in het Westen te blokkeren, eisten honderden mensenlevens. Vooral de IJsselbruggen werden belaagd, maar zelden troffen de bommen doel. Veel vaker werden burgers het slachtoffer; onder de 61 Deventernaren die op [6 februari 1945](#) om het leven kwamen waren 22 bewoners van het Gasthuis. In [Doetinchem](#) vielen midden maart bommen op het noodziekenhuis.

< Een achttienjarige bewoner van de Paasberg werd beschuldigd van een fiets die door de Duitsers die in beslag genomen was. Hij werd afgetuigd en en ontsnapte mogelijk aan executie ter plaatse door ingrijpen van een Duitse officier. (Tekening Leo Brameijer)

Van hun kant zetten de Duitsers hun terreurregiem voort. Elk incident kon problemen veroorzaken. Er werd een mannenjacht ontketend voor de [Arbeitseinsatz](#) of voor graafwerk aan verdedigingswerken tegen de laatste slag, die steeds onvermijdelijker leek. De mannen doken massaal onder maar konden zich meestal niet de hele dag verborgen houden, en overal waren 'fuiken' opgezet om ze alsnog te pakken te krijgen. Het westen van het land ging een [hongerwinter](#) tegemoet, die bovendien bijzonder koud werd. '[Hongertochten](#)' kwamen op gang, maar wie zich over de IJssel waagde raakte op de terugweg meestal bijna alles kwijt, en anders waren er elders in het land nog genoeg controleposten.

De Arnhemse volksverhuizing duurde voort, van hot naar haar; op bevel, na ruzie of voor de honger; op weg naar het tweede, het derde of wellicht al het tiende adres, waar vernederingen of open armen wachtten. De vluchtelingenstroom werd aangevuld met slachtoffers van drama's die zich elders afspeelden, zoals het bombardement op het Haagse [Bezuidenhout](#), waarbij 511 mensen om het leven kwamen en 10.000 woningen onbruikbaar raakten. En aan de hemel verschenen geheimzinnige raketten; [V-wapens](#), op weg naar Londen om de Britse hoofdstad in de as te leggen - was dat het 'geheime wapen' waarmee Hitler alsnog de oorlog zou winnen?

Witte was aan de lijn

Kort na de Slag kreeg Jan Speelziek in Ede inkwartiering van Duitse soldaten. „Hun verbindingsauto met antennes werd geparkeerd in de boomgaard. Wat ons de meeste zorg baarde was hun buitgemaakte jeep, waarmee ze dankzij de vierwielaandrijving vanuit alle kanten over de akkers naar ons huis reden en maar al te duidelijke sporen achterlieten. Dat kon niet onopgemerkt blijven voor al die jachtbommenwerpers die dagelijks in de lucht waren. Mijn moeder zorgde er daarom voor constant een hoeveelheid witte was buiten aan de lijn te hebben, zodat de piloten duidelijk konden zien dat er burgers woonden.”

Ook vluchtelingen liepen risico's. Bertie Wemmers kreeg, op weg naar een nieuw evacuatieadres in de Achterhoek, de schrik van zijn leven. „Na aankomst in Eibergen had mijn moeder haar tasje bovenop de wagen laten liggen. Ik zei: ik pak het wel, en net had ik het te pakken of daar kwam met een moordgang een jager naar beneden die begon te schieten. Een paar wagens verder werd een paard geraakt.”

Etter, bloed, tranen en zweeten

Arend Burgers vertrok na drie maanden uit Dieren. „Het leven met zoveel mensen bij elkaar geeft weleens onenigheid”, verklaarde hij in een brief. „Om te voorkomen dat dat uitloopt op ruzie zijn we nu in Zutphen bij tante Saar.” De tocht daarheen was niet gemakkelijk. „Ik moest lopen met de kar. Dat zou niet zo'n probleem zijn, maar het kreng reed niet gemakkelijk. In Brummen vroeg ik een garage om vet om de assen te smeren, maar dat hadden ze niet. Ze konden me alleen helpen aan een beetje olie en dat verlichtte het werk wel wat, want het was etter, bloed, tranen en zweeten geblazen. En onderweg overleefde ik ook nog een beschieting van de RAF. Het leukste was nog de aankomst in Zutphen. Aan de andere kant van de IJssel zaten de Moffen met hun afweergeschut. Begonnen die idioten toch te schieten! Je schrok je wezenloos. Ik niet alleen. Er kwam een man aanfietsen met een groot kleed in de hand. Die schrok zo verschikkelijk, dat hij dat kleed liet vallen. Gevolg: gerinkel. En toen zei die kerel tegen me: 'Verdomme, heb ik dertig kilometer gefietst om die troep op te halen en nou ben ik bijna thuis en ligt het hele spul in de poeier'. Zijn vrouw zal er wel niet blij mee zijn geweest.”

Beschietingen

„In Beekbergen gierden af en toe een paar Spitfires over”, vertelt Ger Ruuls. „Eenmaal kwam er een vanaf de spoorlijn en liet zijn bom te laat vallen. Die kwam recht op ons af. Mijn broer drukte me tegen de grond en we werden nagenoeg bedolven onder de opvliegende modder. Dertig meter voor ons lag een groot gat, dat langzaam vol water liep. Ook liet een keer een Spitfire zijn vleugeltank vallen. Velen renden er met emmers heen en vingen de benzine op. Enkele dagen later werd gedorst met een machine die liep op vliegtuigbenzine.”

Maar ook later, in het verder rustige Stadskanaal, maakte hij herhaaldelijk beschietingen mee. „De Spitfires hadden het gemunt op de lokomotieven die achter de lange tuinen reden. Ze kwamen dan eerst een keer over om iedereen gelegenheid te geven een schuilplaats te zoeken en dan begon de hel. Er volgde een geweldig lawaai van overscherende toestellen en boordmitrailleurs. Ze kwamen twee tot drie keer terug en vlogen dan nog een keer over om het resultaat te bezien. Daar stond dan een uit vele gaten stomende lokomotief die het verder wel

kon vergeten. In de tuinen was de aarde omwoeld van de kogels. Het was goed dat op de bleek in de zon lag te drogen was doorzeefd."

Een
aangeschoten
bommenwerper
scheert over
huizen in
Arnhem
(Tekening Leo
Brameijer) >

Maria Kooijman-Anneveld woonde in Hall, bij een handelaar in bouwmaterialen. „We hebben het er goed gehad. We kwamen met z'n tweeën en gingen met z'n drieën terug, want daar werd ons dochtertje Sonja geboren. Maar het was allerm minst een leuke tijd door de razzia's. In de wei voor het huis is nog een grote geallieerde bommenwerper geland; de Duitsers haalden het hele bedrijf overhoop op zoek naar de bemanning en later hebben ze dat vliegtuig opgeblazen. En aan het eind van de oorlog kregen we inkwartiering van terugtrekkende Duitsers, zo'n twintig man met paarden. De kreupele lieten ze achter en bij de burens gingen ze nieuwe vorderen."

Door het oog van de naald

In maart 1945 ontsnapte Jurriën Güth, die in oktober 1944 in Putten al door het oog van de naald kroop, opnieuw als door een wonder aan de dood. „Ik fietste op een bospad in Ugchelen, toen plotseling voor en achter mij SS'ers stonden, het geweer in de aanslag. Ze vroegen om mijn ausweis. Ik liet ze een kaartje zien van de AKU. Dat was op zich een lachertje, maar ze gingen met elkaar in overleg en even later mocht ik durchfahren.

Oproep tot de spoorstaking, [Het Parool van 22 september 1944](#) >

SPOORWEGMANNEN, HOUDT U BEREID!

Nu de Engelschen onze grenzen overschreden hebben, kan het elk oogenblik noodzakelijk zijn, dat het personeel van de spoorwegen verstek laat gaan en alles doet wat mogelijk is om de vlucht van de Duitschers te belemmeren. Wij doen een beroep op al degenen bij de spoorwegen, die hiervoor in aanmerking komen, de vaderlandsche zaak niet in den steek te laten en sich bereid te houden op het eerste signaal van hun leiders in te grijpen. Machinisten moeten wegblijven, conducteurs eveneens, wisselwachters moeten de wissels door elkaar gooten en hun post verlaten om niet terug te keeren voordat zij voor het verkeer van de Geallieerde legers weer noodig zijn. Vooral het technisch personeel is van onvervangbare waarde in den strijd van de spoorwegen. Het voorbeeld van Frankrijk en België heeft getoond, hoe slecht de ondergrondse strijders de hulp van de spoorwegmannen kunnen missen.

Wij rekenen op u!

Kort daarna hoorde ik dat bij de [Woeste Hoeve](#) 117 mensen waren geëxecuteerd." Het was wraak voor de [aanslag op politiechef Rauter](#) in de nacht van 6 op 7 maart 1945. In totaal werden als represaille 263 mensen om het leven gebracht.

Annie Memelink woonde bij Colmschate, in een spoorweghuisje aan de lijn Deventer-Zutphen. Toen de Slag om Arnhem begon riep de regering in Londen het spoorwegpersoneel op in staking te gaan en daarom moesten ze het huisje verlaten. Haar vader dook onder; de rest van het gezin werd ondergebracht bij twee families Kloosterboer. „Ik woonde bij een echtpaar met een dochtertje, Henny, en een opoe. We waren nog niet weg of Landwachters begonnen ons huis leeg te halen. Twee katten waren echter thuisgebleven en toen ik die met Henny ging voeren hoorde ik plotseling de Landwacht om het huis lopen. 'Je weet niet waar m'n vader is', beet ik Henny toe. Toen kwamen ze binnen, vijf man sterk. Ik stond aan de grond genageld, de fles melk nog in de hand, het brood had ik net in het bakje gekruimeld; de twee katten schurkten zich tegen m'n benen. 'Wat doen jullie hier? Waar zijn de bewoners?'. Ik leek klein voor m'n leeftijd; elf à twaalf jaar, en ik zei: 'Dat weet ik niet, maar ze hebben ons gevraagd om de katten te voeren en daar ben ik mee bezig'. 'Nou, dan komen we nog wel eens terug'. Toen ik thuiskwam viel ik, huilend van de doorstane emoties en angst, in de schoot van Jet, de moeder van Henny. Want het was een heel angstige tijd. Een paar dagen eerder was een collega van vader in Deventer door een Landwachter doodgeschoten. En elke dag kwamen die mannen melk halen op de boerderij. Ze hebben ook nog een nachtelijke razzia gehouden; m'n vader stond toen de halve nacht tussen de struiken, met alleen z'n onderbroek aan, midden in de winter. Later kwamen ze ook nog loopgraven maken bij de boerderij; er waren toen elke dag weer een paar kippen minder en een van hen werd betrapt toen hij met een mestvork spek uit de pekeltou probeerde te halen. Eind maart 1945 kregen de Duitsers vader toch nog te pakken. Hij werd naar Markelo afgevoerd om te graven, maar m'n moeder ging hem halen. Ze kwam de volgende dag weer samen met hem terug, maar waar moest hij naar toe?. Jet zei toen: 'Dan blijf Memelink ok ma hier, in disse tied heurd man en vrouwe bie mekaar'. Maar de volgende dag kwamen de Duitsers de boerderij vorderen en moesten we met z'n allen weg. Alle koeien, de kalfjes en de varkens werden in de wei gezet; alleen de grote stier bleef in de stal. De Duitsers, overwegend oudere soldaten, beloofden er goed voor te zorgen."

---

*Naar hoofdstuk 16. [Op de vlucht voor de honger](#)
Terug naar [Inhoud](#)*

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 16

Op de vlucht voor de honger

„Bij onze vertegenwoordiger in Velp was de opvang van ons een opgave. Ze hadden zelf een gezin van vijf personen en een inwonende moeder en daar kwamen wij met zes kinderen bij; we konden er niet blijven natuurlijk. Na veertien dagen ging de tocht vol goede moed verder richting Den Haag, lopend uiteraard. Hadden we nooit moeten doen, want we kwamen van de regen in de drup, maar er woonde familie van moeder en wij konden her en der worden ondergebracht.”

Dat zegt Stephanie Schönberger. Ze vertelt dat de reis moeizaam verliep. „De baby werd ziek van al het ongemak, hopeloze toestand. Moeder kon het lopen ook niet volhouden en daarom werd voor haar een plaatsje op de bakfiets gemaakt; de kinderen van vijf en negen jaar moesten toen om de beurt lopen, of bij mij achterop de fiets. In mijn rechterbeen was een gapende wond ontstaan, doordat de trappers van de fiets er steeds weer langs gingen. Bij een eerstehulp post werd ik verbonden, maar de wond raakte ontstoken en we moesten toch weer verder. Na zeven dagen waren we in Gouda, bij een zakenrelatie van pa. We werden vriendelijk ontvangen, al ging het niet van harte; je zult maar ineens acht man inclusief baby op de stoep hebben staan. We zijn er van schoon goed voorzien en konden ons wassen bij de kachel. We waren kapot van moeheid, maar moesten toch de volgende dag weer verder. Halverwege Zoetermeer zagen we een lijkwagen rijden. Ik erop af; vroeg waar hij heen ging. 'Naar Den Haag'. 'Hebt u geen stuk touw? Dan kan die driewieler er achter hangen'. De man was erg geëmotioneerd van ons verhaal en deed het. Stapvoets reed hij verder; dat moest wel, want de rest bleef lopen.”

Haar grootouders hadden een dames- en herenkapperszaak aan de Spuistraat. „Daar was het natuurlijk ook niet op ons berekend; wat een ellende. We werden gedistribueerd onder verschillende tantes. Papa, mama, de baby en ik bleven bij opa en oma. Ik werd gelijk ingezet in de kapsalon en heb daar het pruikenmaken geleerd.”

Gaarkeuken

Het was inmiddels eind oktober. Schaarste alom, koud, geen verwarming en geen elektriciteit. „Nou ja, we hadden pitjes op olie voor licht. Kregen dagelijks eten van de gaarkeuken; de armoede kende geen grenzen. Ik ging elke morgen om vijf uur, dan was er geen controle, met een hamer teer weghalen tussen de rails van de trams. Dat durfde niemand anders, maar het brandde goed in het tweeliters soepblik dat we hadden voor de verwarming. We zagen veel ellende. Je zag doodgeschoten mensen op straat die kruidenierszaken geplunderd hadden; ze lieten die vier dagen liggen ter afschrikking. Ik zag mensen dood voor me neervallen als ik op zoek was naar teer.”

Nieuwjaarsnacht 1945 zal ze nooit vergeten. „Zoals een goed katholiek gezin betaamt moest bij de jaarwisseling de rozenkrans gebeden worden. Dat gebeurde dan ook; op de knieën voor de stoel. Op dat moment vloog er een V-1 over ons heen en kwam in de duinen terecht.”

Stadsbewoners maken hongertochten naar het platteland. Ze ruilen bij boeren kostbaarheden voor voedsel. Meer dan 20.000 mensen sterven van de honger. (Honger in de Rivierebuurt) >

Hongersnood tekende zich af. „Moeder kreeg hongeroedeem, de baby werd steeds zieker“, vertelt Stephanie Schönberger. „Papa ging op de fiets met gouden sieraden de boer op zodat we toch nog wat extra eten naar binnen kregen. Het was onhoudbaar; we moesten weg, maar hoe?. Toevallig had de heer Harry Snep, die een wijnhandel had aan de Hoogstraat in Arnhem, ons gevonden. In januari kam hij langs. Hij zocht iemand voor thuiswerkzaamheden op zijn evacuatieadres in Epe en had mij daarvoor op het oog. Vader bracht me erheen in februari, op een fiets met houten banden. Onderweg bij Amersfoort kwam nog een vliegtuig in een duikvlucht naar beneden; wij op de grond, ik een gat in m'n knie. In Epe woog ik nog maar tachtig pond, bij een lengte van 1,70 meter. We kregen er heerlijk te eten; zuurkoolstampot met verse worst. Ik was dat voedsel niet meer gewend en heb een hele week gekrampeerd van de pijn in buik en maag. Vader weer terug naar Den Haag met adressen in Epe waar de rest van de familie kon worden ondergebracht.“

Zestien sneden wittebrood

Jopy Brouwer vertrok na zes weken Loenen naar familie in Hilversum. Ook daar was een groot gebrek aan voedsel. „We hebben er heel erge honger geleden. Moeder gaf ons haar soep uit de gaarkeuken; ze zei dat ze niet kon eten. Pas later begrepen we dat ze niet wilde eten, zodat m'n broer, m'n zusje en ik meer konden krijgen. Maar na een paar maanden was ze zo ziek, dat we via het Rode Kruis naar Friesland werden gebracht. Onderweg, in een grote boerderij, kregen we wittebrood. Dat was geweldig lekker; ik heb er zestien sneden van gegeten! Maar daarna ben ik er erg ziek van geweest.“

Ook anderen waren op de vlucht voor de honger. „Onderweg naar Friesland ontmoetten we een jongen“, vertelt ze. „Hij heette Koos en kwam uit Rotterdam; ik denk dat zijn moeder hem op pad had gestuurd zodat hij een betere verzorging kon krijgen. Omdat hij geen evacuee was mocht hij zich niet bij onze colonne aansluiten. Mijn ouders zeiden toen dat hij bij ons hoorde. Hij is nog heel lang bij ons gebleven. We kwamen terecht in Murmerwoude en na de kerst in Akkerwoude. Daar hielpen we de boeren op het land.“

Douwe van Wigcheren, zijn vrouw Annie en dochter Leny moesten De Steeg begin 1945 verlaten. Ze vertrokken met een vrachtwagen naar Amsterdam, waar zijn ouders woonden. „Onderweg werden we in Hoevelaken door Duitsers en Landwachters aangehouden. Het was een val, om mannen te ronselen voor tewerkstelling in Duitsland. Ze wilden een vrijgeleide zien van na 1 januari. Die had ik niet; mijn vrouw begon al vreselijk te huilen. Met de moed der wanhoop wees ik op de datum van mijn evacuatiebevel: 25 januari. Ze letten niet op de verdere inhoud en ik mocht gaan.“

In Amsterdam was echter aan alles groot gebrek. „Brandstof was niet te koop; als evacuee kregen we van de gemeente wat houtblokken. Op de distributiebonnen kreeg je te weinig om van te kunnen leven. Dochtertje Leny mocht elke dag een bord pap komen eten bij een interkerkelijk bureau, dat voedsel verstreekte aan hongerende kinderen. Annie ging er op de fiets op uit en belandde helemaal in Dirksborn onder Schagen, bij een neef van vader. Hij nodigde ons uit om daar op verhaal te komen. We raakten er spoedig ingeburgerd en wachtten er het einde van de oorlog af. Voedselproblemen hadden we niet meer. Annie naaide voor het eten, melk kon je kopen bij de boeren en de gaarkeuken was goed.“

Hongertochten

Maar ook in de IJsselvallei lag de honger op de loer. Dat vertelt To Mijnlief, die in De Steeg huisvesting had gekregen in het kantoor van machinefabriek Thomassen. Over haar onderkomen had ze niets te klagen. „We voelden ons enorm bevoorrecht. We leden geen honger en hadden ook elektriciteit. Er was maar één onzekerheid: of we er konden blijven. Het front kwam dichterbij en het gevaar bestond dat de fabriek zou worden opgeblazen of gebombardeerd. Wij waren daar heel kalm onder. We waren veel banger voor de V-1-wapens, die bij hopen over kwamen vliegen en bij hopen neerstortten ook. Maar opeens werd afgekondigd dat we niet meer over de IJssel mochten. Dat was een ramp, want in de Achterhoek ging iedereen op voer uit en dat was toen opeens onmogelijk geworden.“ De schaarste had onvermijdelijk gevolgen voor de conditie van de mensen. De hongertochten reikten tot ver voorbij Emmen, merkte Tineke Boels die in Eerste Exloërmond terecht was gekomen, op de grens met Groningen. „Verschillende keren kwamen daar mensen op wrakke fietsen en zelfs met een handkar om eten te halen. Wij gluurden door de kamerdeur als ze zaten te eten. Nadat ze een nacht bij ons geslapen hadden gingen ze bepak en afgeladen weer naar huis. Ze vertelden dat de moeilijkste doorgang de IJsselbrug bij Deventer was. Want daar werd veel voedsel weer afgepakt.“

Ze weet niets van de achtergronden van de vrouw wier verblijf in het dorp een onuitwisbare indruk heeft nagelaten. „Zij was ook een evacuee. Ze was een moeder met een jongetje van vier jaar en een baby, zo klein als ik nog nooit gezien heb; ze heette Appolonia. Het babytje heeft maar een paar dagen geleefd en ook het jongetje ging dood. Ik herinner me nog goed hoe die moeder luid gillend over de brug liep; ik weet niet waar ze vandaan kwam en waar ze gebleven is.”

Naar hoofdstuk 17. [Wanhoop over problemen onderweg](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 17

Wanhoop over problemen onderweg

Toen Arnhem plotseling leegstroomde werd in de omliggende gemeenten op een bewonderenswaardige wijze geïmproviseerd. Schoollokalen en andere gebouwen werden leeggemaakt om tijdelijk huisvesting te kunnen bieden, bewoners namen passanten in huis en gaarkukens werkten op volle toeren. Al gauw bleek dat de evacuatie allerminst een tijdelijk karakter had. De beperkte voedselvoorraden verminderden in een zorgwekkend tempo. De gastvrijheid bleek zijn grenzen te hebben; de waarde van het gezegde 'een gast en vis blijven drie dagen fris' werd menigmaal bewezen. De evacuees verspreidden zich in alle richtingen, vaak naar familie in andere delen van het land; velen gingen naar Friesland.

De ouders van de achtjarige John de Weijert waren eigenaar van hotel Dreijeroord in Oosterbeek. Na de Slag werden ze door de Duitsers rucksichtslos' verwijderd. „We werden van elkaar gescheiden. Mijn moeder en ik werden in Lunteren door het Rode Kruis opgevangen. We vonden m'n stiefvader na enkele dagen terug; hij escorteerde de evacuees die massaal over de wegen liepen. Toen werden mijn ouders gevangen gezet door de Duitsers; ik weet nog steeds niet waarom. Eind november kwamen ze vrij en al die tijd zat ik alleen in Schaarsbergen. Ik zag ze weer terug in Harskamp, met hulp van het Rode Kruis. Ze waren totaal berooid; hadden geen geld, kleding en eten meer. We besloten naar Westmaas te gaan, in de Hoekse Waard, waar een zus en een broer van m'n stiefvader woonden. De tocht duurde enkele weken. We sliepen in kerken, hadden doorlopend honger en aten eten dat door de Duitsers werd weggegooid. Meestal waren we doorweekt van de regen, smerig en soms voelde ik me zo ziek dat ik bang was dood te gaan. Eindelijk arriveerden we, totaal uitgeput, bij mijn tante, die ons eerst niet eens herkende. Ze hadden zeven kinderen en een klein huisje en het is een wonder hoe ze de rest van de oorlog voor ons hebben kunnen zorgen. Mijn ouders zijn niet meer teruggegaan naar Dreijeroord. Ze zorgden ervoor dat het hotel werd herbouwd en gingen het verpachten; het is later verkocht. We emigreerden naar Canada waar ik ben blijven wonen. En sinds mijn naturalisatie in 1958 heet ik John Andrew Deweyert.”

Zwaar bewaakte IJsselbrug

Al gauw moest Bertie Wemmers weer uit Rheden vertrekken, in de richting van Twente. „Daar gingen we weer met een paar honderd Arnhemmers; oude mensen van boven de zestig, vrouwen en kleine kinderen, een witte vlag op alle wagens. In Zutphen moesten we over de IJsselbrug, die zwaar bewaakt werd. De vrouw van oom Jelle zat bovenop de wagen te zwaaien met een oud stuk papier en riep dat het de ausweis van haar man was, en ze traptten er nog in ook. Oom Jelle zelf plaagde de tewerkgestelde Hollanders met: 'Werk maar goed voor de vijand, dan krijg je vanavond een extra rantsoen'; die grappenmaker kwam er nog altijd goed door ook.”

Bep Dikker vertrok in de herfst van 1944 van Apeldoorn naar Friesland. „Aan de tocht heb ik nog een vage herinnering. Een lange stoet van boerenwagens, vol met mensen. Ze werden beschoten door vliegtuigen, ondanks het feit dat ze witte vlaggen droegen. Er vielen doden en gewonden; er werd geschreeuwd en gehuild. Een overnachting kan ik me nog goed herinneren. Dat was in een klooster, waar de vaders en de moeders van de kinderen gescheiden werden, zodat ze eens lekker door konden slapen. Maar het is heel gek, en ook best een beetje eng, om 's nachts door een weliswaar lief nonnetje op de pot gezet te worden.”

'Evacuezen'

„Na zes weken in De Valk, in de gemeente Lunteren, zijn we via het Rode Kruis naar Friesland geëvacueerd. Mijn schoonzuster en haar man woonden in Murmerwoude, ongeveer tien kilometer ten zuiden van Dokkum, en hadden ons daar een plaats aangeboden”, zegt Henny van Dolderen-Meijer. „Eerst gingen we met een transport mee naar de stad Groningen. Daarna liepen we naar Grijpskerk. Daar stond een zwart koetsje voor ons klaar. We kwamen er op 19 november aan; mijn 31e verjaardag. Ik bleef er tot mijn man op 31 mei 1945 uit krijgsgevangenschap terugkeerde.”

„De boer in Apeldoorn vond dat de 'evacuezen' zijn hele voorraad opaten en besliste dat de helft maar moest vertrekken. Zo kwamen wij op de lijst voor Friesland terecht", vertelt Wiet Roelofs. „Op 6 januari was het zo ver. We vertrokken op boerenwagens, een deken omgeslagen, de mannen lopend erachter; broer Theo werd in verband met zijn reuma weer vervoerd door het Rode Kruis. De eerste dag ging het tot Heerde. We sliepen er in een klaslokaal met een aantal Arnhemse gezinnen, waaronder een stel vrolijke Limburgse zussen en een familie uit de Hoogkamp, die zich duidelijk boven de anderen verheven voelde. Midden in de nacht werd de 'deftige' vader, die zichzelf als gevolg van een darmstoornis had bevuild, onder het licht in de deuropening gezet en daar door vrouw en dochter schoongepoetst.... De Limburgse meisjes konden hun gegiechel nauwelijks onderdrukken."

De meeste familie van Ger Ruuls woonde in de provincie Groningen, zodat herhaaldelijk werd overwogen om vanuit Beekbergen naar het hoge Noorden te gaan. „Het meetrokken met een konvooi werd door iedereen afgeraden, omdat je dan onder de luizen kwam te zitten. Daarom besloten we onderweg bij boeren om onderdak te vragen. Mijn oudere broer en aanstaande zwager bleven achter; zij waren rond de twintig en zouden op de IJsselbrug bij Deventer zeker worden opgepakt. We waren die brug nog niet over of er was luchtalarm. We schuilden in een portiek, maar gelukkig gebeurde er niets. Het karretje, dat mijn vader had gemaakt met behulp van twee fietswielen, bleek te zwaar beladen. De spaken gingen los, de wielen werden krom en ik moest met een touw vooraan de zaak in evenwicht houden, maar zo ging dat echt niet. Toen moesten we ook nog om onderdak vragen. Wanneer ik er aan terugdenk voel ik opnieuw de wanhoop opkomen die je op zulke momenten voelt."

'Mensen uit de steden stelen en vernielen'

Op het eerste adres in Diepenveen was de familie Ruuls niet welkom. 'Geen plaats', zei de boer. 'Ik heb slechte ervaringen met mensen uit de steden; ze stelen en ze vernielen'. Op het tweede hadden ze meer succes. „We werden onthaald op een maaltijd. Zelf hadden ze net het eten op; de lege borden stonden nog op tafel. Ze werden weer volgeschapt met pap en ik kreeg een lepel in mijn hand gedrukt waarmee net gegeten was. Dat vond ik niet bepaald smakelijk en dat liet ik waarschijnlijk blijken. Maar mijn moeder maakte me zeer nadrukkelijk duidelijk dat ik me niet moest aanstellen: 'Snotneus, eet op!'. En de volgende morgen kregen we ergens twee autowielen met houten spaken. Het karretje reed weer fantastisch." Uiteindelijk werd de provincie Groningen bereikt. „In Gasselternijeven passeerden we een melkkar. De melkboer bleek een neef van mijn moeder en zij groette met zijn naam. 'Och, Annie, bist doe dat', zei hij. 'Ik zeg net tegen de klant die ik hielp: doar kommen weer zo'n stel zigeuners an, en noe bist doe dat mit Chris en de kinders'."

Ontluizing

De omstandigheden op de overnachtingsadressen onderweg waren meestal uitermate primitief. „We waren al twee weken onderweg toen we in Steenwijkerwold eindelijk gelegenheid kregen onszelf eens lekker te wassen", zegt Wiet Roelofs. „Een emmer warm water, een handdoek en een kamerscherm is dan een ongekende luxe."

Voor Bertie Wemmers ging de rit na een opnieuw zeer tijdelijk verblijf in Goor eind januari of begin februari verder naar een schoolgebouw in Wierden, waar veel evacuees uit Lobith verbleven. „Er waren twee lokalen met stro op de grond; een voor de vrouwen en kinderen en een voor de oudere jongens en mannen. Wat werd er gemopperd op het Rode Kruis, van 'waarom hebben ze ons niet gelaten waar we waren'. Eerst moesten de vrouwen en kinderen allemaal onder de douche en daarna alle mannen. Was je klaar, dan kreeg je een soort poeder op je kop gestrooid en daaroverheen een kapje; om te zien of je luizen had. Er werd heel wat afgehuild en gevloekt. Ik weet nog wel dat ik niet goed geslapen heb en er aan dacht weg te lopen. Want er zouden genoeg vriendelijke boeren zijn die me zouden willen opnemen. Maar gelukkig kwam ook aan deze ellende een eind."

Naar hoofdstuk 18. ['t Was net een veemarkt](#)

Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 18

't Was net een veemarkt

Wanneer een konvooi evacuees op de eindbestemming aankwam stond meestal het hele dorp op de uitkijk. Veel boeren en particulieren hadden vrijwillig ruimte voor de vluchtelingen beschikbaar gesteld; ze kregen daar bovendien een vergoeding voor. Anderen werden tot 'gastvrijheid' gedwongen, en dat maakte het verblijf er vaak bijzonder onaangenaam. „Uiteindelijk waren we terechtgekomen in Kerspel-Goor”, vertelt Bertie Wemmers. „Alle Arnhemse gezinnen moesten op het schoolplein gaan staan, in groepjes bij elkaar. De boeren uit de buurt konden uitzoeken wie ze mee wilden nemen; het was net een veemarkt. Wij kwamen terecht bij boer Veneklaas; opoe en opa vijf minuten verder bij boer Nijland. Op de boerderij was opoe Veneklaas de baas. Zij was een heel mooie vrouw met prachtig wit haar en Twentse klederdracht. Ze vond dat evacuees lekker moesten eten. De snijbonen met een grote lap spek waren heerlijk. Ik vertelde dat ik met paarden kon omgaan. Hoe kon dat nou, want ik was nog zo jong. Maar ik zei: ik help de melkboer, dan mag ik rijden, en die heeft klanten in de hele stad. Toen mocht ik de mestkar rijden en 's avonds beaamden ze dat dat kleine baasje van bijna dertien prima met paard en wagen was omgegaan. Maar na een paar dagen moesten we ruimte maken voor evacuees uit Lobith. Opoe Veneklaas stuurde haar schoonzoon nog op de fiets naar Markelo om te zeggen dat ze ons wilde houden, en toen dat niet hielp de boer zelf, maar ze gaven niet toe.”

Goedkope arbeidskracht

Het volgende adres was Bornerbroek, waar de gastheer in Bertie al gauw een zeer goedkope arbeider ontdekte. Het werk was bepaald niet zonder risico. „We kregen een plaats bij een keuterboertje die ook melkrijder was. Ik ging hem helpen. De derde dag zei de boer dat hij hoofdpijn had en hij vroeg of ik de route alleen wilde doen. Dat was een kolfje naar mijn hand. Ik spande het paard in, dat was misschien nog ouder dan ik; ik voelde me een echte voerman. Sommige bussen kreeg ik met moeite op de kar maar bij de fabriek hoefde ik niets te doen. Het werd mijn dagelijkse werk; ik denk dat iedereen daar mij wel kende. Maar op een dag was het behoorlijk druk met vliegtuigen in de lucht; ze maakten een duikvlucht om te zien wat dat kleine kereltje vervoerde. Mijn moeder vond het te gevaarlijk worden, want dichtbij was een installatie voor de lancering van V-1-wapens. Toen schold de boer haar uit. Hij zei dat de evacuees het maar gemakkelijk hadden en dat alle Arnhemse vrouwen hoeren waren. Dat pikte mijn moeder natuurlijk niet. Het werd een hele rel, zijn vrouw was furieus en zei dat hij zijn excuses aan moest bieden. Dat weigerde hij, maar de volgende dag ging ook zijn vader zich ermee bemoeien en kwam hij vertellen dat het hem speet. Maar ja, de sfeer was verziekt.”

Een stoof met een brandende turf

Wiet Roelofs kreeg in Leeuwarden te horen dat Tietjerksteradeel de eindbestemming was. „We hadden er nog nooit van gehoord en het kostte enige moeite voor we het zonder haperen uit konden spreken. We werden 'onder zeil' vervoerd naar Oenkerk, waar ons gezin in drieën werd gesplitst. Mijn jongste broertje en ik werden toegewezen aan een weduwe, die 'Jinze-Hinke' werd genoemd. Zij had zich verzet tegen het opnemen van evacuees en hals over kop was haar dochter getrouwd om ze tegen te kunnen houden. Dat was dus niet gelukt, maar we hebben er nooit enige hartelijkheid ondervonden. We kregen een heel klein zijkamertje vooraan de deel met een tafeltje en twee stoelen. De enige verwarming die we hadden was een stoof met een stukje brandende turf - het was nog januari! Binnen mochten we niet komen. Moeder vond gelukkig al gauw een andere plek.”

Piet Schreuder kwam via Velp en Ede in Leusden onder Amersfoort terecht. Aan zijn eerste gastgezin bewaart hij geen dankbare herinneringen. „We werden naar een boerderij gebracht en sliepen de eerste nacht boven de koeien. Daarna werd het bakhuis voor ons ingericht; een eenkamerhuisje met een grote schoorsteen. De boer was een 'zunige', zeiden ze in de buurt, hoewel hij de rijkste uit de streek was. En dat merkten we. 'De staadsen mosten met de kop tegen de muur opvliegen van de honger', zei hij weleens. Dat duurde totdat een buurmeisje langskwam, Jopie van den Broek. Ik was negentien jaar en stond op het erf van de boer hout te

hakken; zij was elf en had een rode strik in haar zwarte haar. 'Mijn moeder vroeg, wanneer kom jje noe iens bie ons op visite', vroeg ze in het plaatselijke dialect. 's Avonds sloop ik stiekum achter de heg langs naar haar huis geslopen, want het was sperrtijd en op de weg liepen soldaten. Ik werd er hartelijk ontvangen. Haar moeder, een grote, vriendelijke vrouw, nam direct de leiding. 'De vluchtelingen moeten direct geholpen worden. Ze moeten merken dat hier ook aardige mensen wonen', vond ze. Toen geloofden we weer in de mensheid. We doorleefden samen de angstige razzia's en beschietingen. We hadden oergezellige spelletjesavonden met de kinderen uit de buurt, om de tafel bij het licht van een fietslampje. En we hadden goede gesprekken, die de lange laatste maanden dragelijk maakten. We hebben in die tijd de aardigste mensen leren kennen."

De taal was even wennen

Ook Diny van Harten kijkt met plezier terug op haar evacuatietijd. „Wij kwamen eerst in Veenendaal terecht en zijn daar drie maanden gebleven. Maar we waren op die boerderij met te veel mensen. De sfeer was niet geweldig en mijn vader besloot een ander onderdak te zoeken. Zo zijn we op 15 december richting Friesland gefietst; vader, moeder, broer van tien jaar en ikzelf. Een andere broer, van negentien, kon niet mee, want hij zou onmiddellijk opgepakt worden. De tocht duurde zeven dagen. Toen kwamen we eindelijk in Leeuwarden aan en daar werden we met vele anderen in boten geladen naar Dokkum. Het was naar mijn gevoel een ontzettend lange tocht, maar de organisatie was perfect. We zaten met z'n allen onderin de boot en werden goed voorzien van brood en melk. In Dokkum werden we gedistribueerd over de verschillende dorpen en zo gingen we de volgende dag weer in de boot, richting Birdaard." Op de eindbestemming werd het gezelschap eerst door een verpleegster op ziekte en ongedierte gecontroleerd. Toen volgde de verdeling van het gezin, over verschillende families. „Ik kwam bij aannemer Cuperus terecht. We zijn er ruim zes maanden geweest, die vreselijke winter die toen volgde. We zijn ontzettend goed behandeld; het leek wel of we familie waren. Ik was zestien jaar en werd door de jongeren van het dorp meteen in hun kring opgenomen. De taal was even wennen, maar we konden al gauw alles verstaan. We hebben er veel plezier gehad, ook al doordat de druk van de oorlogshandelingen er niet zo direct aanwezig was. Voor mijn ouders was het moeilijker, maar zij sloegen zich er dankzij hun gastgezin dapper en goed doorheen."

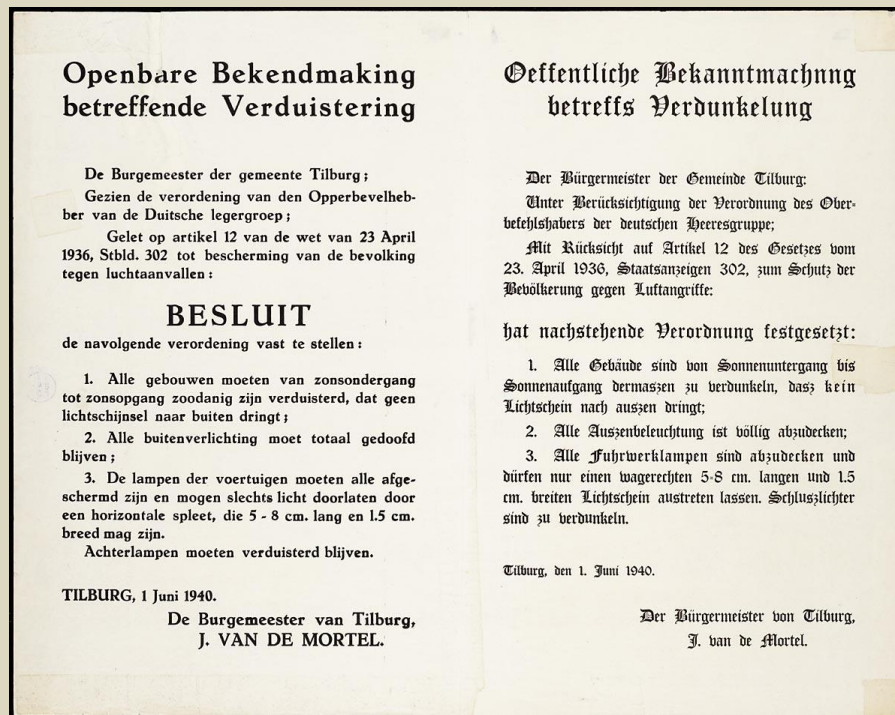
Van Zanten was niet te troosten

Kees Brakenhoff kwam terecht in Baarn en werd als noodhulp ingezet in een kasteel buiten het dorp, waar bejaarden uit Arnhem waren ondergebracht. Hij bewaart dankbare herinneringen aan Anita, een collega, waarmee hij veel plezier beleefde, en aan verschillende ouderen die aan hun zorgen waren toevertrouwd. „Ik prees me gelukkig dat ik jong was en niet als bejaarde de verschrikkingen van de oorlog hoefde mee te maken, zoals de evacuees die we verzorgden. Ik kan me sommigen nog wel herinneren: Van As, de oud-zeeman, die moppen kwam tappen als wij 's nachts op wacht zaten en hij niet kon slapen. Ze waren niet altijd even netjes en Anita kwam er dan later op terug, want een intieme sfeer schiep. Van Balen, die op alles en iedereen kankerde; niemand kon bij hem ooit wat goed doen. Op een avond gaf ik hem een kruik met ijskoud water; het vroom dat het kraakte en de slaapzalen waren onverwarmd, alleen in de zitkamer waar we op wacht zaten brandde een klein potkachelkje, dat we met houtblokken roodgloeiend stookten. Hij had niet gezien dat ik die kruik aan het voeteneind onder zijn dekens had geschoven en toen hij even later begon te jammeren vroeg ik Anita even te gaan kijken, zodat ze een lawine van verwensingen en verwijten over zich heen kreeg gestort. Een flauwe grap, dat geef ik grif toe, en zij had er terecht gloeiend de pest over in. En dan Van Zanten, die dag en nacht z'n schipperspetje ophield en urenlang wezenloos uit het raam staaarde. Door de oorlogshandelingen had hij z'n vrouw, z'n boerderij en al het vee verloren. Hij kon het niet bevatten en begreep niet waaraan hij dat na een lang leven had verdiend. We waren niet in staat om hem te troosten en voelden ons volkomen machteloos. De vrouwen pasten zich gemakkelijker aan en waren dankbaar, zoals hun generatie dat was geleerd. Ze waren blij tot rust te kunnen komen en met de extra rantsoenen die aan dit soort opvangcentra werden verstrekt. Later kregen ze ook nog te maken met schurft - scabies noemden we die aandoening iets minder bedreigend - wat betekende dat het hele lichaam vierentwintig uur in de teerzalf moest; wij naast het bed om krabben te voorkomen en het slachtoffer regelmatig in te smeren. De Mofen werden er wel mee buiten de deur gehouden tijdens razzia's, nadat we een groot bord met 'scabies' op de voordeur hadden getimmerd. Na de bevrijding heb ik nog een paar maanden met Anita gecorrespondeerd. Daarna zijn we elkaar uit het oog verloren. De

afstand was te groot, er was veel te doen en er was geen tijd voor sentimenten. Ik hoop dat ze nog leeft."

Handige oom

Geri van Nes woonde in Woerden en kreeg er evacuees te logeren: haar oom Henny Minkema, zijn vrouw en zijn vier maanden oude dochttertje Loesje; het meisje zou acht jaar later overlijden. „Mijn zus en ik moesten van onze slaapkamer af; dat was de grootste van de kinderkamers. Van kennissen leenden we een twijfelaar van 1,80 meter, die veel te krap was, want oom was 1,94 meter en hij trapte in de ijzige winter regelmatig de aluminium kruik in de kreukels. Dan droomde hij dat-ie met zijn autootje van een lange helling afreed, wist dat er een scherpe bocht zou komen en ging remmen. Al dromend werd dan het rempedaal krachtig ingedrukt, met een vochtig resultaat."

Als gevolg van de [verduisteringsmaatregelen](#) (hier in Tilburg) heerste 's nachts diepe duisternis boven Nederland ([Hetgeheugenvannederland.nl](#))

Honger werd er niet geleden. „We hadden een grote tuin en daardoor voldoende voedsel. Elektriciteit was een probleem; die was er wel, maar de meter was verzegeld en we zaten 's avonds bij een carbidlampje - stroom was er alleen voor de bezetter. Toen zei oom Henny: 'Ik ben de bezetter van dit huis en ik heb recht op stroom', en hij legde een klein handig kabeltje buiten de meter om, dat in geval van ongewenst bezoek met een zwaai verwijderd kon worden. Het was een 'levensgevaarlijk' geheim voor ons allemaal, want niemand mocht het weten. Maar er kon overdag gestofzuigd worden; dan zat hij met ons achter de vleugel lawaai te maken en ramde er een jazz-achtig Wilhelmus uit. De komst van mijn oom bracht weer sfeer in huis. Daarvoor was vader angstig en gespannen: was iedereen om 'Sperrzeit' binnen; was het huis wel goed verduisterd?"

Dankzij oom Henny konden de ontwikkelingen in het laatste oorlogsjaar op de voet worden gevolgd. „Hij sleutelde aan een gigantische antenne en kreeg contact met de wereld. Diep weggedoken in een ruimte tussen het plafond en de vloer van de eerste etage, die toegankelijk was via de schoenenkast, luisterde hij naar Radio Oranje. Hij kreeg zo'n rotsvast vertrouwen in een spoedige bevrijding dat hij bij aanvallen op de spoorlijn, een paar honderd meter van ons huis verwijderd, uit placht te roepen: 'Het is te hopen dat ze nu eens raak gooien'. Helaas was het ernaast, maar gelukkig ook niet op ons huis. De Duitse troepenbewegingen gingen gewoon door."

Naar hoofdstuk 19. [Angst voor de Arbeitseinsatz](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 19

Angst voor de Arbeitseinsatz

De ontruiming van Arnhem had grote gevolgen voor wat we nu de 'risicogroepen' zouden noemen. Voor onderduikers die dachten er een goede schuilplaats te hebben gevonden; voor mannen die zich met of zonder documenten hadden weten te onttrekken aan de Arbeitseinsatz. Met het gedwongen vertrek vielen de argumenten weg waarom men in Arnhem 'onmisbaar' was. Toch rukte de evacuatie veel gezinnen uit elkaar. Mannen tussen zestien en 55 jaar konden zich nauwelijks op straat wagen. Op de soldaten bij de 'fuiken', die overal waren opgezet om arbeidskrachten te ronselen voor de aanleg van verdedigingswerken tegen het onvermijdelijke slotoffensief, maakte het argument dat iemand een evacuee was geen indruk. Veel mannen waagden dat risico niet en bleven achter.

Vervolg in te dienen in drievoud.

VERZOEK OM VRIJSTELLING VAN ARBEIDSINZET
(voor elk filiaal een afzonderlijk formulier invullen)

Onderstaande onderneming verstrekt in verband met haar verzoek om vrijstelling van arbeidseinsatz elders voor haar personeel de hieronder volgende gegevens. Zij legt daarbij tevens over:

a. een lijst van het volledige mannelijke personeel, dat thans in de onderneming werkzaam is (op ommezijde van dit formulier);

b. voor elk der mannelijke personeelsleden van 18 tot en met 45 jaar een ingevulde driedezigige kartotheekkaart.

1. Naam, adres en telefoonnummer der onderneming of van het filiaal: _____

2. Aard van het bedrijf (b.v. groothandel in glas, schoenmakerij, pensioenbedrijf enz.): _____

3. Aantal op de personeelslijst vermeld mannelijk personeel, met inbegrip van directieuren, firmarenen, eigenaren: _____

waarvan	jonger dan 18 jaar	18-35 jaar	36-45 jaar	ouder dan 45 jaar
	_____	_____	_____	_____

4. Aantal vrouwelijke personen dat hoven dien in de onderneming werkzaam is: _____ vrouwelijke personen.

5. De omzet bedroeg in 1942 circa f _____ in het eerste haljare 1943 circa f _____

6. In het bedrijf wordt thans regelmatig _____ uur per week gewerkt.

7. Vrijstelling wordt verzocht voor _____ in de personeelslijst met x aangeduide personen; voor de reeds eerder vrijgestelde personen, in de personeelslijst met xx aan te duiden, wordt het verzoek om vrijstelling herhaald.

8. Nader toelichting van het verzoek: _____

Bovenstaande gegevens alsmede de aan ommezijde verstrekte personeelslijst zijn naar waarheid verstrekt. Bij andere instanties is geen verzoek om vrijstelling ingediend. Het is aanvrager bekend, dat het verstrekken van onvolledige of onjuiste gegevens ingevolge par. 2 van de verordening nr. 108.1942 van den Rijkscommissaris strafbaar is met hechtenis of geldboete.

(Handtekening en firmastempel)

3186/43 K 124

Een bewijs van vrijstelling van Arbeitseinsatz was een felbegeerd document. (Terug naar de bronnen).

Oot Halm keerde, enkele dagen na de Slag om Arnhem, vanuit Elst terug naar Velp, waar ze een verpleegstersopleiding volgde. „Daar had zich intussen van alles afgespeeld. Tot mijn stomme verbazing wemelde het plotseling van de jonge mannen. Sommigen droegen doktersjassen; anderen overalls. Het bleken onderduikers te zijn, die hun toevlucht in het ziekenhuis hadden

gezocht. Ze kregen allemaal een taak en een plek om zich te verstoppen als er een razzia kwam. Op een avond ging ik met een van hen naar een huis, waar twee mannen me begroetten met 'how do you do'. Dat waren para's van de Slag om Arnhem. Het werd mijn opdracht om ze elke avond 'uit te laten'. Stijf gearmd liep ik dan eerst met de een een blokje rond en daarna met de ander. Op een dag waren ze weg. Ze zijn naar het zuiden gebracht en veilig in Engeland aangekomen."

Een klop op de wc-deur

In verband met de kans op razzia's hadden de mannen in het Hooiland in Beekbergen ergens in de bosjes een schuilhut van kuilvoerschotten gebouwd, maar Duitsers lieten zich er nauwelijks zien. Een bezoek kan Ger Ruuls zich duidelijk herinneren. „Dat gebeurde toen ik op de wc zat. Die was buiten het huis, maar wel in de voorgevel gesitueerd. Je kon er heerlijk je zangkwaliteiten tot zijn recht laten komen. Maar opeens werd mijn gezang verstoord door geklop en gerammel aan de deur. Ik dacht dat de zoon van de boer mij wilde plagen en riep: 'He, Gert-Jan, hou op; laat me lekker zingen', maar het geklop ging door. Toen deed ik de deur open en keek ik in de gezichten van enkele Duitse soldaten. Ook zij zullen stomverbaasd zijn geweest; zij dachten bij de voordeur van de boerderij te staan. Uiteindelijk bleek dat ze de weg waren kwijtgeraakt en alleen maar wilden weten hoe ze terug moesten fietsen."

Een van de eerste evacuatieadressen van Bertie Wemmers was een boerderij in Hupsel, een gehucht bij Eibergen. „De eerste zondagmorgen zaten er ineens nog vier jongemannen en twee of drie vrouwen aan tafel; onderduikers die we niet eerder gezien hadden. Net toen de boer gebeden had en het eten zou beginnen werd er op de ramen gebonsd en hard geschreeuwd. De boerderij werd bestormd door Nederlandse SS'ers onder leiding van een oudere Duitser. De onderduikers moesten met de handen in de nek gaan staan; de jongemannen werden geslagen en geschopt, het was verschrikkelijk. Tenslotte werden er drie meegenomen; de vierde had schurft en mocht blijven. Voordat ze weggingen vroeg de boer nog of hij eerst mocht danken voor het eten en dat werd door die Duitser toegestaan."

„Al gauw kwam in Apeldoorn het bericht dat alle mannen zich moesten melden voor werk aan de Duitse verdediging", zegt Wiet Roelofs. „Hoewel vader daar uiteraard niet veel zin in had werd hem door de bakker waar we woonden te verstaan gegeven dat hij voor evacuees geen risico wilde nemen, dus onderduiken was er niet bij. Met vele evacuees die dezelfde ervaring hadden kwam hij terecht in Zevenaar, waar ze tot ver in de omtrek tankgrachten moesten graven. Zo successievelijk namen de mannen er de benen en op een gegeven moment zag ook vader de kans schoon. Hij belandde op 3 december in Beekbergen, de dag na de grote razzia in Apeldoorn. Hij vroeg om onderdak bij een boerderij, waar toevallig ook een kennis woonde, de weduwe Gerritsen uit de St. Janskerkstraat. Ons vond hij terug op een heel ander adres, want we waren intussen verhuisd."

Een razzia bij Montfoort

In november 1944 was Gerri van Nes uit Woerden getuige van het wegvoeren van mannen na een razzia. „Mijn moeder en ik waren aan de beurt om melk te halen. Het was een nare, tochtige herfstdag; de motregen ging over in mistlierten zoals Marten Toonder die tekent. We gingen naar Montfoort en om drie uur was het al schemerig. We luisterden goed: geen jagers, geen schoten; alles leek rustig voor de veertien kilometer terug. Na een poosje vloekte mijn moeder zachtjes. Ze had een slecht gezichtsvermogen en een bril met heel dikke glazen en ze kon haast niets meer zien. Ik kon de dijk van rijksweg 12 al onderscheiden; daar eerst een flauwe bocht en dan er onderdoor.

< Opgepakte dwangarbeiders in de Rotterdamse Lefèvre de Montigny laan (Engelfriet.net). Tijdens de [Rotterdamse razzia](#) van 11 november 1944 werden maar liefst 50.000 mannen opgepakt. De groep die zich per fiets bij de Duitsers had gemeld of die al fietsend waren opgepakt, werd op de fiets via Gouda, Montfoort en Utrecht naar Amersfoort afgevoerd.

Onder de brug doemde een menigte op, tussen pantservoertuigen, groene auto's en Duitsers met spijkerlaarzen. Het brugdek was niet te zien; daar golfde heel traag een mensenmenigte overheen. Het fietspad werd geblokkeerd door motoren met zijspan; we wurmden ons er langs. We hoorden kinderstemmen. Ik vroeg mijn moeder argeloos wat dat toch te betekenen had. Op hetzelfde moment greep zij me met haar lenige vingers in mijn nekvel en siste: 'Arbeitseinsatz! Wegwezen hier!'. Nooit in mijn leven zal ik de in-trieste aanblik vergeten van die haveloze, schuifelende, armzalige, tot op het bot verkleumde en vermoeide mannenmassa."

„De plaatselijke NSB was in Eerste Exloërmond heel actief", merkte Tineke Boels. „Ze vonden dat die evacuees wel wat konden doen, en mijn vader werd opgepakt. Hij moest naar Westerbork om te graven. Hij vertrok met een overall aan en een schop over de schouder. We vonden het een raar gezicht en moesten er nog om lachen ook. Door bemiddeling van de NSB-burgemeester van Exloo is hij trouwens weer snel teruggekomen."

Ik voelde mij even een held

Rein van den Berg kwam in februari in Borculo terecht. „Boer Krukering nam ons mee naar de Dijkhoek. We konden hem eerst niet verstaan. Toen hij hoorde dat broer Chris in Doesburg zat, om graafwerk te verrichten, zei hij tegen vader dat-ie hem moest halen; hij kon wel een extra hulp gebruiken. Maar vader durfde dat niet aan; hij was bang opgepakt te worden. Dus heb ik het aangeboden. Onderweg moest ik een paar keer een greppel induiken, omdat Typhoons en Spitfires overvlogen die schoten op alles wat bewoog. In Drempt vond ik Chris; hij was achter de kerk aan het graven. Ik overnachtte in de kazerne in Doesburg; ik moest wegduiken in het stro, want met twaalf jaar was ik toch wel erg jong voor een arbeider. Chris fietste de volgende dag met me mee. Toen moest hij zich op het gemeentehuis in laten schrijven als evacuee. Maar daar zei de ambtenaar: jij bent zeventien jaar en je moet morgen melden om loopgraven te maken. En dat heeft hij gedaan tot de bevrijding. Maar ik voelde me toch even een held."

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 20

De dieren vingen mijn tranen op

Veel 'stadse' Arnhemmers kwamen terecht op het platteland, waar andere gebruiken heersten en vreemde talen werden gesproken. Vooral de kinderen schakelden moeiteloos over. De meesten hebben goede herinneringen aan het verblijf 'in den vreemde'. Tineke Boels ging naar familie in Eerste Exloërmond, een veenkoloniaal dorp op de grens van Groningen en Drenthe. „We zijn er negen maanden gebleven. Helaas heeft mamma de bevrijding niet meegemaakt. Zij overleed op 2 december.”

Het was een totaal andere wereld. „We pasten ons snel aan, leerden praten met een Gronings accent en moesten klompen aan. De school bestond uit een lokaal met een meester. De hartelijkheid van mijn klasgenootjes is me altijd bijgebleven. Wel was er een groot verschil tussen de kinderen van boeren en van arbeiders. Ik heb ze beiden leren kennen, veel gezien en veel geleerd. De armoede in de streek was groot. Er waren nog turfstekers. We speelden bij hoog opgestapelde turven die moesten drogen. Schepen vervoerden de turf over het kanaal. Ze werden meestal getrokken door vrouwen die over het jaagpad liepen met een brede band om de borst, soms door een paard; de man stond aan het roer. Op 11 november was het feest van St. Maarten. Met een uitgeholde suikerbiet gingen we luid zingend met ons lichtje langs de deuren en dan kregen we snoep en koekjes, allemaal zelf gemaakt, of geld waar je niets meer kon doen want er was geen enkele winkel. De bakker kwam langs de deur met een koetsje en paard. Soms deden we een boodschap in Tweede Exloërmond, drie kilometer verder. En 's avonds zag je in de verte lichtkogels langs de hemel schieten.”

Gemeente
Wymbriteradeel.

Opgave van de aantallen geregistreerde geëvacueerden en/of vluchtelingen, onderscheiden naar de gemeenten van herkomst naar den toestand op 1 April 1945

Ingezonden ing. omzendbrief President-Directeur Bureau Afvoer Burgerbevolking, dd. 23 Juni 1943, No. 20782.

S n e e k , 5 april 1945
De burgemeester,

Geëvacueerden en vluchtelingen uit Nederland

Gemeenten van herkomst (in alph. lex. volgorde)	Ev	Av	Ov	Totaal Ev, Av, Ov	Ev I
Almelo	6			6	
Almelo			2	2	
Amersfoort		2		2	
Amersfoort	86			86	
Amsterdam	5			5	
Arnhem	111		49	160	
Bergen LH	7			7	
Castricum	2			2	
C.B.R.	3			3	
Dodewaard	8			8	
Echteld	88			88	
Ede		4		4	
Eethen	34			34	
Eindhoven	2			2	
Elat	1			1	
Empel & Meerwijk	16			16	
Geldermalsen	1			1	
Gv.	51			51	
's-Gravenzande	1			1	
Groesbeek	1			1	
Haarlem	3			3	
Haarlem	1			1	
Hederspanportoren	5			5	
Totaal	467	6	51	518	

N. s. 20744^{III}

< Van de 467 evacuees in de Friese gemeente Wymbriteradeel op 5 april 1945 kwamen er 111 uit Arnhem (Terugnaardebron.nl)

Je leeft er dicht bij de natuur

Als stadskind vond Tineke Boels het leven op de boerderij "heel interessant. „Je leeft er dicht bij de natuur. Je ziet veel meer groeien en bloeien. Ik heb kalfjes geboren zien worden en een tweeling-veulen. Je zag varkens geslacht aan een ladder hangen; de jongens zaten je achterna met een varkensoog en van de blaas maakten we ballonnen. Toen een kip geslacht werd en de kop eraf gehakt zag ik hem tot m'n stomme verbazing wegrennen. Leuk was het om op de hooiwagen of de bietenkar mee te gaan naar het land. Ik heb aardappels geroid, maiskolven uitgedraaid, bieten getrokken, klaver geplukt voor de konijnen, maar altijd vrijwillig. Een grote boerderij is voor een kind een geweldig speelterrein. Krijgertje en verstoppertje spelen op de stropakken. De paarden naar de wei brengen. Altijd jonge poesjes of honden en kleine konijnen. Mijn grote liefde was de Sint Bernhardhond; hij heette Botha. Je kon op zijn rug zitten en alles vond hij goed. Maar de postbode was doodsbang voor hem en durfde niet langs de oprijlaan. Voor aan de weg was een box gemaakt. Ik was alleen en Arnhem zo heel ver weg.... De dieren hebben mijn tranen opgevangen."

'Toen ik wegging sprak ik vloeiend Fries'

Diny Kok vertrok op een nacht begin 1945 naar Friesland. „We lagen in het midden op een grote platte laadbak onder een dekzeil. Bij een controle werden we bijna ontdekt toen een Duitse soldaat het zeil optilde met zijn geweer, maar hij zag ons niet en we kwamen goed aan bij familie in Gorredijk. Daar waren nog veel meer evacuees. Op school zaten we met z'n drieën in de bank. We kregen les van een onderwijzeres die alleen maar Fries sprak, en dat met breuken en naamvallen.... We schreven op een lei met een griffel; het krassen snerpte zo, dat je er kipevel van kreeg. Na schooltijd moest ik breien; elke dag tien centimeter en steeds een ander patroon: pauwensteek, kabelsteek, visgraat enzovoort. Daarna met mijn zusje een emmer melk halen bij de boer; we lieten die altijd schommelen en raakten daar zo bedreven in dat we de emmer op het laatst verschillende malen over de kop konden draaien zonder een druppel te morsen."

Ook Bep Dikker kwam in Friesland terecht. „Het was er zo anders dan thuis; een groen, weids land, doorsneden met sloten. Lioessens was het eindpunt, een klein dorp, haast leunend tegen de zee. Ik leefde er weer op na de verschrikkingen van Arnhem en van onderweg. Ik sliep in een heuse bedstee met deurtjes, die 's avonds half dichtgingen en viel er tevreden soezend in slaap, luisterend naar het stemmengemompel van de grote mensen. Ik kreeg echte, heuse klompjes, geel met een zwart biesje; ik klepperde erop naar school. Ik leerde een beetje spinnen en breide op het stoepje voor het huis mijn eerste werkstuk: gele babysokjes. Toen ik er wegging sprak ik vloeiend Fries!"

„Ik was al vaker in het huisje van opa in Stadskanaal geweest", vertelt Ger Ruuls. „Ik ging er vanuit Arnhem graag heen met de trein. Dat was een heel avontuur in de tijd van stoom. In Assen stapte je dan in het lokaalspoor, in wagons die je alleen nog in de modelbouw ziet. Maar ik leerde het dorp nu beter kennen. Het bleek dat er alleen langs het kanaal maar huizen stonden; daarachter lagen saaie weilanden. De turfschepen, die vroeger voor veel leven zorgden, voeren niet meer. Leeftijdsgenoten waren er ook niet veel. Af en toe kwamen er schepen door het kanaal met kinderen uit het Westen. Je zag uit de ruimen allemaal kaalgeknipte hoofden omhoog kijken; ze zaten een paar dagen achter elkaar opeen gepakt in het schip. Sommigen kwamen in ons dorp terecht en werden door ons uitgescholden voor Hollandse kaaskop. Moet je je indenken; weg van je huis, waar al tijden honger, angst en verdriet is, en dan ontvangen worden door een stel boerenkinkels, want zo werden wij weer uitgescholden. Maar na enkele dagen speelde je met die kinderen en werden het je vrienden."

Tussen de 'fienen' en de 'rooien'

„Het verwonderde ons dat er in Oenkerk zo'n rivaliteit was tussen de dorpelingen; tussen gereformeerden en hervormden of, zoals ze het zelf zeiden, tussen de 'fienen' en de 'rooien'. De 'fienen' gingen naar de christelijke school; de 'rooien' naar de openbare. De schoolkinderen scholden elkaar uit en waren echt in kampen verdeeld", vertelt Wiet Roelofs. Zelf voelde ze niets voor de 'dorpsschool'; in Arnhem zou ze naar de HBS zijn gegaan. „Pater Bekema van de parochie in Dokkum zette voor de veelal katholieke evacuees een netwerk op van geestelijke verzorging, zodat ze toch iets eigens hadden in het protestantse Friesland. Hij stichtte een schooltje voor de jongsten; broer Wim vond daar een hartsvriendinnetje uit Limburg, Tieleke, de jongste uit een moederloos gezin. Op zondag kon beurtelings gebruik worden gemaakt van

de hervormde en de gereformeerde kerk en hij formeerde een koortje dat de vieringen op kon luisteren. In de dagen na de bevrijding hebben we nog het roomse mysteriespel 'Het H. Misoffer' van Henri Gheon opgevoerd. Honderden Friezen kwamen kijken."

Kinderen met luizen

„Op school waren kinderen met luizen", zegt Tineke Boels. „Op een dag kwam er een meisje met een volledig kaalgeschoren koppetje. Ze had een grote ijsmuts op en werd vreselijk geplaagd. De grote jongens trokken haar muts af, maar zij bleef onverstoord en glimlachte. Onmiddellijk werden wij thuis ook onderworpen aan een onderzoek met een ijzeren stofkam, voorover boven een krant. Ik had lang haar en krullen. Het was een ramp. Tik, tik, vielen de luizen. De angst sloeg me om het hart. Ik zag mezelf al lopen met een kale kop. Maar nee, een ander middeltje hielp ook. Mijn hoofd werd ingesmeerd met petroleum. De luizen waren dood, maar mijn kop verbrand. Vreselijk wat een pijn, maar mijn haar zat er nog op." Op een dag werd ze ziek. Hoge koorts en een dichte keel. „De dokter was een enorme man. Hij had een glazen oog en luisterde ook nog naar de naam Wildeboer. Hij stond heel goed bekend, maar was meer een veearts. Hij informeerde eerst uitgebreid naar de veestapel, ging naar de stallen en keek dan ook nog even naar de patiënt. Ik bleek difterie te hebben. Ik lag in de bedstee met de deurtjes dicht en hoorde praten over 'in de keel snijden'. Het zweet brak me uit, maar het viel mee. Maar het abces werd slecht doorgeprikt en ik ben nog lang ziek gebleven."

Programmering van Radio Oranje op 28 november 1944. Koningin Wilhelmina sprak bevrijd Zuid- en nog bezet Noord-Nederland toe, ingeleid door Loe de Jong (NIOD)
>

XL

NEDERLANDSCHE REGERINGS VOORLICHTINGSDIENST
STRATTON HOUSE—STRATTON STREET—LONDON, W.1

RADIO-ORANJE
JE MAINTIENDRAI

Colonel H. N. J. Kruls.
Ministerie van Oorlog,
Arlington House,
London, S.W.1.

— MIDDAG-UITZENDING - Nieuwe Serie No 1515 - DINSDAG, 28 November 1944. —

MUZIEK: "In naam van Oranje doet open de poort" - Signature tune.

OMROEPER: Hier "RADIO-ORANJE" - de stem van Strijdend Nederland - op 1500 Meter, en in de 41, 31, 19 en 16 Meterband. Goeden middag, luistervers in Nederland, in Oost en West, op zee, of waar ook ter wereld.

Luistervers, in deze uitzending zal, over enkele oogenblikken, Here Majesteit de Koningin het woord richten tot onze landgenooten in het bezette en in het bevrijde gedeelte van Nederland.

OMROEPER: INLEIDING. Tekst en spreker: L. de Jong.
=====

MUZIEK: "Wilt heden nu treden", gespeeld door de Band of H.M. Coldstream Guards. (Selection "Oud-Holland" - H.M.V. C 4832)

OMROEPER: Tot U spreekt Here Majesteit de Koningin.

Ger Ruuls werd in Stadskanaal soms geplaagd door heimwee. „Ik hield ervan gedichten voor te dragen en toneelstukjes te spelen; dat deed ik al veel met vriendjes uit de Calunastraat. Een van die gedichten ging over de Slag om Arnhem. Het was van Loe de Jong van Radio Oranje, uit de uitzending van 27 september, maar dat heb ik pas later begrepen. Ik weet niet meer hoe ik er aan kwam, maar iemand had het opgeschreven en ik had het uit het hoofd geleerd. Het eindigde zo:

*'Eens zal ons volk zich scharen ten stoet,
Dat zal onze rouwdag zijn,
En dragen een vrome, innige groet
Naar het simpele graf aan de Rijn.
Een krans van rouw, maar een krans van trots
En een krans van dankbaarheid,
Voor de schare die stond als een rots
En streed den zware strijd.
Want zij vochten tien dagen, tien nachten lang,
En menigeen die bezweek.
Maar ze hielden stand voor Nederland,
Bij Arnhem en Oosterbeek!'*

Als ik het voordroeg kon ik wel janken."

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 21

Een kruis met een vurige staart

„We hebben een Duits vliegtuig gezien zonder propellers. Chris zegt dat het een raketvliegtuig was en dat er in de toekomst meer van zullen komen." Dat schreef Rein van den Berg eind 1944 uit Borculo in een brief aan familie. Chris kreeg gelijk. In de herfst verscheen een onbekend wapen in de lucht, op weg naar geallieerde doelen in België en Engeland. De Duitsers noemden het hun '[Vergeltungswaffe](#)'. Er kwamen twee typen van: de V-1 en V-2. De [V-1](#) was in feite een onbemand vliegtuig. Het werd op snelheid gebracht door een katapultinstallatie, waarna een straalmotor de voortstuwing moest overnemen. Het wapen had een lengte van 7,5 m en een vleugelwijdte van 4,8 m; latere modellen kregen een actieradius tot 300 km. De techniek was gebrekkig; de meeste stortten voortijdig neer. De [V-2](#) kwam net zo ver, maar dat was een echte raket, ontwikkeld in Peenemunde door geleerden als [Wernher von Braun](#) (later directeur van de Amerikaanse NASA), die op 100 km hoogte een snelheid van 5400 km per uur bereikte. Londen en Antwerpen waren de belangrijkste doelen. In [Antwerpen](#) kwamen op 16 december 1944 bij twee aanvallen 638 mensen om het leven, waarvan 567 in een bioscoop. Het totaal aantal slachtoffers wordt geschat op 2800 in Londen en ruim 3000 in de Scheldestad. Het verwoestende bombardement op het [Haagse Bezuidenhout](#) op 3 maart 1945 was bedoeld om een lanceerinstallatie voor V-2's in Wassenaar uit te schakelen.

Je moest ze blijven horen, anders kwamen ze omlaag

„Op een dag werden we in Beekbergen opgeschrikt door een hevig gedreun", vertelt Ger Ruuls. „We dachten dat er weer een bevrijdingsleger ingezet was. Toen zagen we de oorzaak. In de lucht vlogen zwarte voorwerpen met daarachter een felle vlam, zo'n vier à vijf verspreid. Iedereen stond er huiverend naar te kijken en vroeg zich af wat dat nou weer te betekenen had. Ze kwamen uit het oosten en konden dus niet van de Engelsen zijn.

< In Peenemünde, de bakermat van de Duitse raketindustrie, staat nog een model van de V-1 opgesteld (Wikipedia).

De volgende dag hoorden we dat het V-1-wapens waren, 'vliegende bommen'. Dagen en nachten vlogen ze laag over en je moest ze blijven horen, want als het lawaai stopte kwam de V-1 omlaag en explodeerde. Dat was een zenuwslopende situatie."

In Bornerbroek was een lanceerinstallatie, maar er ging regelmatig iets mis. „Ik was in de schuur aan het werk toen zo'n V-1 op honderd meter van het huis terecht kwam", zegt Bertie Wemmers. „De boer had hem aan zien komen en vloog de kelder in zonder zijn vrouw of wie

ook te waarschuwen. Ik ben hevig geschrokken, maar de omgeving zei: als ze hier neerstorten en het is niet op je huis dan ontploffen ze niet. De Ondergrondse probeerde er zelfs nog de benzine uit te halen voordat de Duitsers er waren."

Henk Berensen zag ze in Vaassen. „Voor ons jongeren was het een avontuurlijke tijd. We sleutelden aan vliegtuigwrakken en voeren in een afgeworpen benzinetank op de Grift. 's Avonds konden we in oostelijke richting de lancering zien van V-1-wapens die - als het goed ging - brommend hun weg in zuidelijke richting vervolgden. Als het niet goed ging viel het flonkerende lichtje omlaag en eindigde dan met een grote lichtflits op de grond."

Jan Kramer was in februari naar de Geitenkamp teruggekeerd, omdat zijn vader daar als distributieambtenaar werkzaamheden moest verrichten. Het was een omheinde wijk onder Duitse bewaking, zonder licht en water, waar weinig mensen woonden. „Er heerste een enorme stilte. Die werd alleen doorbroken door het geluid van de voortstuwing van de V-1, een moordwapen van de bezetters dat zich als een kruis met een vurige staart door de lucht bewoog. Maar het was een kruis dat angst veroorzaakte en bij het neerstorten dood en verderf. We hielden ze goed in de gaten. We volgden ze met onze ogen. Was hij over ons voorbij, dan was voor ons het gevaar geweken. Enkele zijn in de omgeving neergekomen, onder meer in Velp, in Arnhem en vlak over ons huis heen in de landerijen rondom de Geitenkamp."

In Velp en omgeving stortten er verschillende neer, vertelt To Mijnlief. „In februari eentje achter de fabriek waar we woonden; we schrokken ons lam. Bij ons geen ruiten kapot maar aan de achterkant van de fabriek wel. En ook verderop in het dorp een ravage. Geen doden gelukkig, maar iedereen was als de dood. Want er kwamen er zoveel naar beneden. Drie dagen later weer drie, en ook in Velp, Rozendaal en Ellecom zijn er meerdere gevallen."

Een dodelijke V-1 in Klein Amsterdam

Jan Holtrigter uit Apeldoorn zat ondergedoken om aan de Arbeitseinsatz te ontkomen. Tijdens de razzia van 2 december hield hij zichzelf de hele dag verborgen in een put. 's Nachts sliep hij onder de vloer van z'n huis en overdag ging hij de boer op om voor eten te zorgen voor zijn gezin. „Op 7 februari 1945 ging ik naar een bakker in de buurtschap Klein Amsterdam, ten westen van Zutphen. Daar hoorde ik een V-1 aankomen. Net boven mij stopte de motor, het ding maakte een bocht en viel neer naast een boerderij waar hij ontplofte. De boerderij stortte als een kaartenhuis in elkaar. Ik dook direct onder het ingestorte dak, op zoek naar eventuele overlevenden. Uit het puin zag ik opeens een kinderhandje steken. Ik ruimde het puin weg en vond een kind van circa 1,5 jaar, hoogstwaarschijnlijk een meisje want het had een jurkje aan. Ik heb het bij de burens afgegeven; het kwam bij en begon te huilen. Intussen was er hulp gekomen en haalden we ook nog een gewonde vrouw onder de brokstukken weg. Ook vonden we nog een oudere vrouw, die korte tijd later is overleden. De boer heeft het bombardement niet overleefd. Ik heb het verdere zoeken niet afgewacht, want intussen waren de Moffen gekomen en dacht ik: weggevoerd, voordat ze belangstelling krijgen."

Tot voor kort kende Holtrigter weinig details over het ongeluk. „Totdat een paar jaar geleden een boekje verscheen, 'De inval, bezetting en bevrijding van Voorst', door J. Elfrink. Daarin stond dat de boer R. Peters heette en zijn tante mevrouw Weyenberg. De vrouw en het meisje bleken evacuees uit Arnhem met de naam Elbers. Elfrink heeft voor me uitgezocht hoe het verder met hen gegaan is en dat staat in een tweede boekje met dezelfde titel. Het meisje dat ik in het puin vond bleek Nienke te heten en ze woont nu in Californie. We hebben intussen een drukke briefwisseling."

Naar hoofdstuk 22. [Vergeeten doden van de Tweede Slag](#)

Terug naar [Inhoud](#)

Zie ook:

[Herinneringen van Wim de Bie aan V-2-raketlanceringen in Den Haag en vernietiging Haagse Bezuidenhout bij een mislukte poging de installatie uit te schakelen \(NOS-video\)](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 22

Vergeeten doden van de Tweede Slag

Op 12 april 1945 begon de Tweede Slag om Arnhem. 'De verwoestende kanonnade richtte meer schade aan dan de Slag om Arnhem van september 1944. Wat het ergste was: deze vuurwals was voor de verovering van de stad totaal overbodig. Niet meer dan duizend Duitsers, veelal van oudere lichten, vormden er de verdediging. Maar de geallieerde inlichtingendiensten waren van mening dat Arnhem door duizenden vijanden werd verdedigd. De tientallen branden die door de beschieting ontstonden konden zich bovendien ongeremd uitbreiden, omdat de stad zonder water zat'.

Dat constateren Hen Bollen en Paul Vroemen in hun boek 'Canadezen in actie', waarin de bevrijding van noordelijk Nederland zeer gedetailleerd wordt gevolgd. Vanaf 20.45 uur die avond slingerde een Canadese raketbatterij per salvo 350 granaten de lucht in. Tegen Arnhem en het nabijgelegen Fort Westervoort werden 376 Spitfires en 83 Typhoons ingezet. Daarnaast bestookten kanonnen bijna drie uur onophoudelijk eerst Oosterbeek en daarna diverse delen van Arnhem. Stormboten en amfibievoertuigen staken 's nachts de IJssel over tegenover de AKU-fabrieken in de Kleefse Waard en 's morgens lag er een baileybrug waarover tanks en andere zware voertuigen richting Arnhem reden; een totaal van burgers verlaten stad, op de wijk Geitenkamp na.

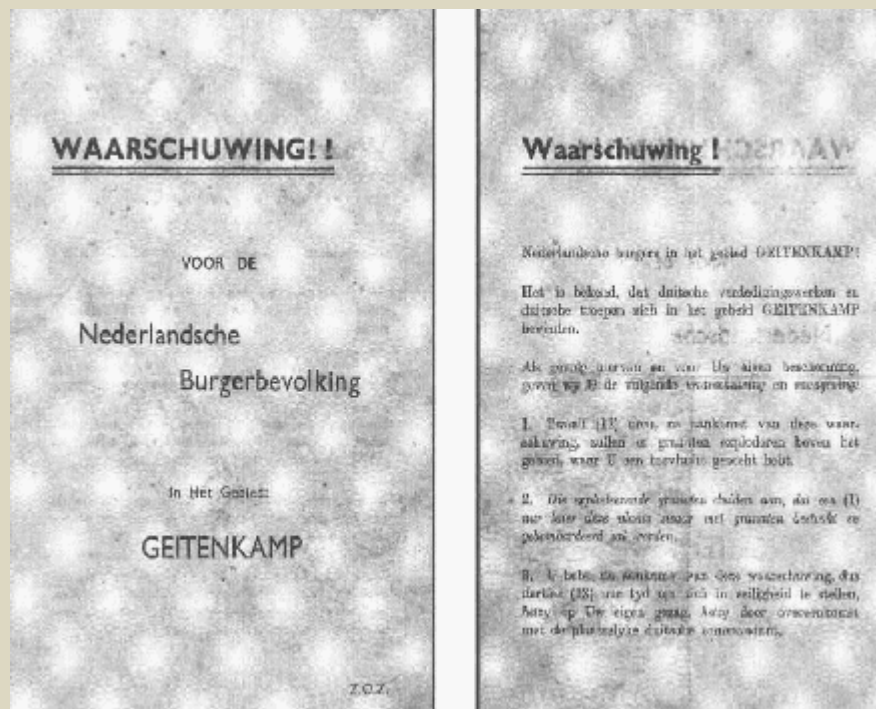
„Over de Tweede Slag om Arnhem, die afschrikwekkend was met veel doden en gewonden, wordt haast nooit gepraat en geschreven”, stelt Jan Kramer vast. „Het doet me vaak zeer dat die vergeten wordt. Vergeten strijd, vergeten doden; zelfs bij Arnhemmers zijn de gebeurtenissen nauwelijks bekend.”

Zelf zat hij er midden in. „Mijn vader was als distributie-ambtenaar in februari 1945 teruggeroepen naar Arnhem. Hij moest naar de [Geitenkamp](#), de enige bewoonde wijk, omheind met prikkeldraad; de toegang werd bewaakt door Duitse soldaten. Wij gingen mee. Ons huis aan de Beukenlaan was leeggeroofd, gedeeltelijk kapot en er zat geen glas meer in de ramen. Overall plekken van urine en ontlasting. De weckflessen met appelmoes, die we verstopt hadden, waren gevonden en tegen de wanden kapotgesmeten; alleen ons Heilig Hart-beeld stond nog op zijn schap.”

Plotseling zwegen de vogels

De omstandigheden waren uiterst primitief. „Er was geen licht, geen water en haast niets te eten. Water haalden we in emmers en teilen, bij een pomp in het dal tussen Geitenkamp en Paasberg. Het was altijd een heel geduw en gesjouw met dat kleine karretje vanwege het hoogteverschil. Op het Marktpllein was een winkel open, waar het een en ander op bonnen te halen was; je moest altijd in de rij staan. Gelukkig waren er nog een paar kinderen van onze leeftijd; verder was er meestal geen mens te zien. We gingen naar de kerk in Velp, maar werden onderweg door Engelsen beschoten; later hield een pater een mis in een huis in de wijk. Zo gingen februari en maart voorbij met veel angst en spanning.”

De Tweede Slag kondigde zich op een merkwaardige wijze aan. „Op 12 april zat ik met een broer en een vriendje in de tuin te lezen. Het was zonnig, mooi weer en de vogels floten hun voorjaarsconcert. Plotseling zongen ze niet meer; dat viel ons op. Het werd angstig stil. We keken om ons heen en zagen dat het heel mistig werd. Later bleek dat de geallieerden rookgranaten hadden afgevuurd. Die nacht hoorden we buiten iets vreemds; het leek wel of er steeds iets ontplofte. Het waren een soort kleine granaten met pamfletten in het Nederlands, die een geallieerde aanval op de Geitenkamp aankondigden. 'U hebt na aankomst van deze waarschuwing dertien uur tyd om zich in veiligheid te stellen', stond erin. Maar waar moesten we heen? We vonden zo snel geen oplossing. We besloten te blijven. We hadden in de achtertuin een kleine schuilkelder van betonplaten, zandzakken en aarde, brachten er matrassen, kleding, water en brood heen en wachtten angstig af. We bleven dicht bij elkaar in huis en hebben veel gebeden.”

De bewoners van de Geitenkamp werden dertien uur voor het bombardement gewaarschuwd door middel van afgeworpen pamfletten. (Arnhem Spookstad)

'Allemaal dood; allemaal dood'

Tegen de middag van 13 april begon het aangekondigde bombardement. „De waarschuwingsgranaten ontploften; we hadden dus nog een uur. In onze straat was het een hels lawaai. We raakten in paniek. Die werd nog versterkt toen een geheel verdwaasde man aan de voordeur kwam en schreeuwde: 'allemaal dood, allemaal dood'. Hij wees daarbij naar de hoek met de Reestraat, waar echte granaten waren ingeslagen. Twee gezinnen, die op het laatste moment toch nog hadden besloten te vluchten, waren daar op straat gedood. Er was een vriendje van me bij en zijn twee zussen. Ze waren in stukken gereten; een brede stroom bloed liep over de stoep en in de goot. Ze werden samen in een huis gelegd en toen besloten wij toch maar het bos in te vluchten.”

Er volgden enkele uren van wanhopig zoeken naar veiligheid. „We renden door het moordenaarslaantje - ik weet niet waarom we dat zo noemden - naar de Schelmseweg; pa ging nog even terug omdat we het brood waren vergeten. We kropen in een kuil en legden daar boomstammen overheen. Toen sloegen dichtbij granaten in; de boomstammen vlogen als luciferhoutjes boven ons weg. Vlakbij stond afweergeschut. Een Duitse officier die ons zag zei: 'Ga terug naar je huis, want het vangt nu aan en hier ben je helemaal niet veilig'. Tussen de exploderende granaten door renden we terug en kwamen pa tegen; hij ook weer mee op huis aan. We doken onze schuilkelder in. Opnieuw ontploften vlakbij granaten; de kelder stortte half in. Wij weer eruit, hard lopend door Hazepad en Hertenlaan, onder hevig granaatvuur links en rechts naar een grotere kelder onder de winkel van Van Baren. We zagen in dat korte stuk dat er al veel huizen helemaal kapot of weggeslagen waren. Bij kennissen was een stuk van de muur aan de kant van de kelder ingestort; we riepen maar kregen geen antwoord. Van het huis van opa was de bovenverdieping weg; je zag in de slaapkamer de Heilige Antonius nog op zijn schapje staan. Later bleken alle bewoners zich elders in veiligheid te hebben gesteld.”

Allemaal bidden, ook als je niet gelovig was

„In de kelder zaten al zo'n twintig personen. We lagen urenlang onder zwaar vuur. Overal om ons heen sloegen granaten in, met gierend en verscheurend lawaai. Wat waren we bang, allemaal. Midden tussen ons in stond op een kist een kruisbeeld; iemand had dat meegenomen. Wat hebben we allemaal gebeden en gesmeekt om hulp; het maakte niet uit of je wel of niet gelovig was.”

Een vuurpauze werd een deel van de vluchters fataal. „Soms was het angstig stil. Dan gingen we even uit de kelder naar boven. Ik ook, met twee nichtjes, Henny en Riet Vedder, om in de kapotte winkel wat te spelen. Moeder probeerde met nog iemand in de keuken wat pap te koken op een spiritustoestel. Oom Theo stond bij de achterdeur te praten met wat andere mannen.

< De steile
Schaepmanlaan in de
Geitenkamp in 1935.
(www.oudarnhem.info)

Toen, plotseling, opnieuw geweld. Er sloegen granaten in bij de achterdeur en in de winkel. Een vreselijk hard, afgrijselijk lawaai. Brokken muur werden weggeslagen. Er hing gelijk een waas van grijs en rood; je kon niets meer zien. De mannen waren dood. Hun verminkingen waren afschuwelijk. Wij kinderen stonden toevallig achter een kleine muur die ons het leven redde. We zagen niets meer door het stof, probeerden de kelderingang te vinden, moesten daarbij over bebloede lichamen stappen en werden door iemand naar binnen geduwd. Ook moeke kon de kelder kruipend bereiken. Daar was de ton waarin we onze behoeften deden doorzeefd, wat een enorme stank veroorzaakte. Er werd gegild en hartverscheurend geschreeuwd; 'help me, o God, help ons'. Het granaatvuur ging door. Schokkend van angst kropen we dicht tegen elkaar tegen de muren aan. Onze ouders overdekten ons met hun lichamen. Tussen ons in een paar zwaar gewonden. Wat hadden we God toen nodig; wat hebben we me z'n allen gebeden. Een vrouw lag op haar knieën voor het kruis, hield het met beide handen vast en riep in shocktoestand: 'red ons, red ons'." Tussen het granaatvuur door kwamen enkele mensen van het Rode Kruis de kelder binnen. „Ze haalden de gewonden op en namen ook die mevrouw mee. Ze werden op bakfietsen naar de school bij de St. Jozefkerk gebracht. De verplegers beschikten er alleen over wat verdovende middelen en verband en konden verder niets doen."

Oom Ap had Engelse sigaretten

Later op de avond volgde het verlossende bericht van de bevrijding. „Oom Ap kwam de kelder invliegen. Hij riep: 'De Engelsen zijn bij ons onderaan!'. We konden het niet geloven. Maar hij bewees het: hij had Engelse sigaretten! Er kwamen geen granaten meer. Maar wel een vreemd geluid. Ik wilde tussen de zandzakken door kijken wat dat was. Toen ik er met m'n hoofd bovenuit kwam zag ik grote tanks en soldaten. Die richtten meteen hun mitrailleurs op mij; ze dachten waarschijnlijk Duitsers aan te treffen. Ze riepen iets wat we niet verstonden, maar we begrepen dat we naar buiten moesten komen. Met hun hulp kropen wij tussen het puin de kelder uit. Ze controleerden of daar Duitsers zaten en daarna vielen we elkaar om de hals. We huilden van geluk; zij net zo goed als wij. Wij waren de eerste levende burgers die ze zagen in onze in puin geschoten stad. We kregen wat witbrood en wat drinken; het brood leek wel gebak."

Redactie: ROERMOND St. Christoffel-
str. 10; WEERT Hoogstr. 3. Dir. Uitg.
v. d. Berg, Roermond. Hoofred. J.
Haas Roermond; H. J. Hoogenstra-
ten, chef-red., Maasniel; J. v. d. Velden,
red., Weert; J. Oyen, medewerk., Horn.

MAAS- EN ROERBODE

Drie hoofdsteden bevrijd!

Noord- en Midden-Duitschland
van het Zuiden afgesneden —

DE NOORDZEE BEREIKT

„Zoo juist bereikte ons het bericht....”
Meermalen hebben we dit dezer dagen
door de radie gehoord en wanneer we
al het sensationele nieuws eens over-
zien, dat ons dan werd meegedeeld,
lijkt, dat niet minder dan drie provin-
cie-hoofdsteden zijn bevrijd: Arnhem,
Zwolle en Leeuwarden, dat 't Oosten en
't Noorden speedig vrij zullen zijn, dat
het niet lang zal duren of de weg naar
het Westen van ons land wordt geopend.
Seys-Inquart is reeds weggevlucht.

De gevechten om 't bezit van Arnhem
kwamen Zaterdag tot een eind. De bevrij-
ding werd voltooid door Engelsche troepen
uit Yorkshire, die vier maanden lang in de
betuwe waren gelegd en op hun eigen
verzoek naar het Arnhemsche strijdtoneel
waren gezonden. Zij hebben een felle strijd
moeten leveren, want de vijand weerde zich
heftig. Vanuit Arnhem zetten de bevrijders
een opmarsch voort in noordelijke richting;
zij bereikten Deelen op den weg naar Hoen-
deloo.

De Deutsche elite-troepen, die langs den

Al deze gevangenen, waarbij nog duizen-
den bevrijde arbeiders en krijgsgevangenen
komen, stagneeren volgens R. O. de krijgs-
operaties min of meer.

Ook in den sector Magdenburg is dat het
geval, waar 49.000 gevangenen werden ge-
maakt. In de laatste twee weken gaven aan
het W. front 565.000 Deutsche soldaten zich
over.

De domstad Bamberg viel in handen van
generaal Patch, die ook nog slechts 15 km
van Neurenberg is verwijderd.

De Fransche troepen lieten Baden-Baden
al weer 20 km achter zich en namen o.a.

Kehl aan den Boven-Rijn, Duitsenden bombardeerden
Kiel, Cuxhafen, Bismarck, Potsdam en Ber-
lijn, München, Regensburg en Linz.

SCHADE IN WEEENEN.

Volgens Radio Moskou is de stad Weenen
er betrekkelijk goed afgekomen, maar door
toedoen der Nazi's leden toch verscheiden
historische gebouwen nog schade. Zoo kreeg
de Stefanus-dom eenige voltreffers en alle
glas-in-lood-ramen werden vernield; in het
parlementsgebouw woedde een brand; van

Roosevelt begraven

Eenvoudig, zooals zijn persoon was, was
ook de begrafenis van het stoffelijk over-
schot van wijlen president Franklin Delano
Roosevelt.

Zijn lijk werd Zaterdag per trein van
Warm Springs naar Washington overge-
bracht, waar het door president Truman en
het kabinet naar het Witte Huis werd be-
geleid. Msvr. Roosevelt was eveneens met
den trein meegekomen.

In een der zalen van het Witte Huis had
een godsdienstige rouwplechtigheid plaats
welke door 200 personen werd bijgewoond,
o.w. de gouverneur van Canada, de graaf
van Athlone, namens den Britschen koning
minister Eden, het corps diplomatique, w
o ook de Nederlandsche gezant Jhr. Lou-
don.

De plechtigheid werd met een tweetal lie-
velingspsalmen van den overledene geopend
waarna een gedecite uit een der eerste rede-
voeringen van den gestorven president werd
voorgelezen, waarin hij bekendtoonde alle
vrees voor het leven op zij te zetten en dat
moedig tegemoet te treden.

Tijdens de plechtigheid werden in de Ver-
Staten overal gebedsdiensten gehouden en
werd een minuut stilte in acht genomen.

Zondagmorgen werd Roosevelts stoffelijk
overschot naar zijn landgoed Hyde Park in
den staat New York overgebracht en daar
in den rouwtempel bijgezet. Het graf liet thans

De Maas- en Roerbode in Roermond maakte op 16 april 1945 melding van de bevrijding van Arnhem, Zwolle en Leeuwarden

Bevrijding geen feest; alleen stilte

De bevrijding van Arnhem was geen feestelijk gebeuren. Geen hossende mensen op straat, geen zee van vijf jaar verborgen rood-wit-blauw, geen Trees aan de zwier met haar Canadees; er was eenvoudig niemand. 'Dit was het meest lugubere aspect van Arnhem: een stad zonder een enkele burger; alle winkels, huizen, kantoren leeggeroofd, flarden van gordijnen die uit kapotte ramen wapperen, tientallen verwilderde honden en katten die door de straten en rond de huizen sluipen', noteerde Hen Bollen toen hij in het spoor van de bevrijders in zijn vaderstad terugkeerde. 'Die doodse verlatenheid, die afschuwelijke, spookachtige aanblik van een leeggeplunderde stad, waarin geen enkele burger te bespeuren viel, die heel merkwaardige, niet te definiëren stank die overal hing, dat alles zal ik mijn leven lang niet vergeten'. „We liepen naar huis”, vertelt Jan Kramer. „Het was doorzeefd van de granaten. We zouden het er niet hebben overleefd. En het was nog niet helemaal voorbij. Vanuit Velp vuurden de Duitsers granaten af en die vielen op het Marktplein; weer paniek en enkele doden. Na een paar dagen werd in het parochiehuys een rouwdienst gehouden door pater Van de Linden. De slachtoffers werden begraven in het plantsoen tussen witte school en internaat aan de Rosendaalseweg en later overgebracht naar het kerkhof; waar ze lagen is een deel oneffen gebleven. De bevrijding van Arnhem was op 13 april 1945 een feit. Maar er was geen feest, alleen stilte.'

Naar hoofdstuk 23. [Bedelen bij overvriendelijke Canadezen](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 23

Bedelen bij overvriendelijke Canadezen

Jan Jansen uit Heteren, op de zuidelijke Rijnsoever, evacueerde als enige in dit boek de vrijheid tegemoet. „Wij vluchtten naar Zetten, dat was geallieerd gebied. We zijn er ruim een maand gebleven, totdat de Duitsers de Rijndijk bombardeerden en de Betuwe onder water liep. Mijn vader bleef achter op wat het ['Manneneiland'](#) werd genoemd, om voor het vee te zorgen. M'n moeder en haar vijf kinderen werden toen met een amfibievoertuig over de Waal gezet en we kwamen in Tilburg terecht. Daar waren al veel evacuees uit het strijdgebied van Market Garden. De inwoners was gevraagd vluchtelingen in huis te nemen en toen dat niet genoeg opleverde was het verplicht gesteld. Met moeder en zus kwam ik bij mensen terecht die eigenlijk niet wilden en het was er niet leuk. Maar ik ging elke morgen al vroeg naar de Britten en ik bleef er de hele dag. Lekker eten en snoepen, meerijden op rupsvoertuigen; ik had er de tijd van m'n leven."

Eind maart 1945 begon de bevrijding van het Nederland van boven de rivieren. Onder Canadees opperbevel rukten trokken Canadese, Britse en Poolse troepen, soms aangevuld met Nederlandse of Belgische eenheden, vanuit het oosten van ons land steeds verder op naar de Grebbelinie en de noordelijke provincies. Het Duitse verzet was plaatselijk bijzonder fel en tijdens de gevechten sneuvelden nog enkele duizenden soldaten en burgers.

Eenheden van the [Polar Bear Division](#) ratelen op 16 april Velp binnen. (Bevrijdingskinderen.nl) >

Rein van den Berg behoorde tot de eerste bevrijde Nederlanders in de Achterhoek. „Plotseling trokken de Duitsers weg. Een Engelse tank reed Borculo binnen. Er werd bijna niet gevochten, maar wel is een boerderij bij Geesteren verbrand. Mijn broer Chris stond te graven voor de Duitsers. Toen hij de Engelsen zag heeft hij ze de weg gewezen in MULO-Engels, wat heel goed ging. Daarna reed hij op de fiets naar huis, om het grote nieuws te vertellen. Maar tussen Borculo en de Dijkhoek kwam hij een Duitse patrouille tegen; die wilde zijn fiets hebben. Chris zei dat dat niet kon, omdat we nu bevrijd waren, maar ze hebben de fiets toch gepakt en gaven hem er 50 mark voor; de fietstas en de schop mocht hij houden. En daar kwam Chris aan, lopend richting boerderij, met de schop en de fietstas in z'n handen. Hij riep: 'We zijn bevrijd', waarop mijn vader heel kwaad riep: 'Waar is je fiets?'. 'Die hebben de Moffen'. Vader begreep er niets van, maar Chris heeft het uitgelegd. Een paar dagen later lagen overal Engelsen in tenten. Het was heel gek dat toen uit bijna elke boerderij in de Dijkhoek onderduikers te voorschijn

kwamen; we wisten niet dat die er zaten. En sommige boerenknechten bleken Amsterdammers te zijn, die eigenlijk ook ondergedoken zaten."

'Ik handelde met Canadezen; de Engelsen waren te arm'

Bertie Wemmers maakte op 4 april de bevrijding in Twente mee. „Het betekende volop feest en handel. Ik zorgde ervoor dat m'n vader altijd te roken had. Ik ruilde eieren voor sigaretten - ik zeg maar niet hoe ik er aan kwam. Ik handelde alleen met Canadezen, want de Engelsen waren me te arm."

Toen het front Colmschate bij Deventer naderde werd bij de boerderij waar Annie Memelink verbleef hevig geschoten. „De moeder van Henny raakte gewond aan rug en oor, toen door een granaatslag een groot brok muur in haar bed viel. Het was te gevaarlijk de koeien te melken; vader en knecht Berend zijn kruipend over de wei gegaan om de dieren van hun melk te verlossen. Tijdens een bombardement zaten we in de kelder toen granaten insloegen en de trap naar beneden kwam. Gelukkig bleef hij halverwege wat hangen, zodat we er toch nog uit konden komen. De volgende dag zag ik iets bij de Schipbeekdijk. Ik zei: 'Kijk eens, dat lijken wel bewegende molshopen'. Ik werd bang en wilde naar binnen rennen. Maar vader greep me bij de arm en zei: 'Blijf staan. Dat zijn onze bevrijders!' Met een rode zakdoek ging hij zwaaien en ja hoor, daar kwamen Canadese soldaten achter elkaar de dijk over. Duitsers waren er niet meer. Het was 8 april 1945, om half drie in de middag."

Ger Ruuls werd op 12 april, na een angstige middag, in Stadskanaal bevrijd door een Poolse brigade. „Uit een boerderij tegenover ons, naast het postkantoor, kwam een joodse familie. De boer stond bekend als NSB'er.... Op 5 mei was er een groot feest. Ik had nog nooit met een lampion gelopen en voelde me daar eigenlijk te groot voor met mijn twaalf jaren. Maar toch liep ik mee in de optocht."

'Volgens de dokter had ik een oorlogssyndroom'

Twee dagen later kwam Diny Kok in Gorredijk middenin de gevechten terecht. „Die nacht was verschrikkelijk. De brug werd opgeblazen; alle ruiten gingen stuk. De granaten sloegen vlak boven mijn hoofd in de muren. Maar 's morgens reden de eerste Canadezen over een noodbrug en juichten wij hen toe. Ik had grote heimwee naar Arnhem, maar we mochten nog niet terug. Dat zou nog maanden duren. Ik werd ziek en at niet meer; de dokter zei dat ik een oorlogssyndroom had."

Voordat de Duitsers op 16 april uit Velp werden verjaagd voerden ze, aldus Jan de Goede, een geslaagde misleidingsmanoeuvre uit. „Er was een lichte tank, zonder brandstof. Die werd voortdurend met paard en wagen verplaatst; ze hielden het dagen vol. Steeds weer loste hij schoten richting Huissen, zodat de Engelsen dachten dat Velp vol zat met geschut."

Henk Berensen merkte in Vaassen dat het front steeds meer naderde. „Dat was 's avonds en 's nachts te zien aan 'Monty's licht'; een kunstmatig maanlicht van schijnwerpers. De bruggen over het kanaal werden ondermijnd en veiligheidshalve maakten we een schuilkelder in een leegstaande mestvaalt, door er balken en een laag aarde op te leggen. Nauwelijks was dat

< In de buurt van Westervoort worden Duitse soldaten op 13 maart 1945 door de Canadezen weggevoerd. Op de achtergrond de [vernieldde spoorbrug](#) (Monument.apeldoorn-onderwijs.nl)

Paleis Het Loo ontsnapt aan verwoesting

Piet van Hooijdonk maakte die dag de bevrijding in Apeldoorn mee. „NSB'ers en 'dweilen', meisjes die het met de Duitsers gehouden hadden, werden opgepakt onder het gejoel van een karwei klaar of Russische krijgsgevangenen groeven er pal naast op bevel van de Duitsers een mitrailleursnest. Gelukkig hebben we er geen gebruik van hoeven maken. In de nacht van 16 op 17 april werd de stilte verbroken door het bevel 'Brücke auf!', en met een enorme knal ging de brug de lucht in. De volgende morgen hoorden we dat een eenzame geallieerde motorordonnans op de weg naar Heerde was gezien en daarmee was onze bevrijding eindelijk een feit. We gingen naar Apeldoorn om ons te vergapen aan het vele legermaterieel."

uitzinnig publiek. Later kwamen ze terug met kale koppen en een geteerd hakenkruis erop.

Grote hoeveelheden Canadese troepen trokken door Apeldoorn en gingen in westelijke richting verder. Het was een vlaggenzee. Iedereen leek wel gek. Ik kreeg sigaretten van Canadese soldaten en heb met ze gepraat."

Paleis Het Loo in Apeldoorn ontsnapte overigens aan een volstrekt onnodige verwoesting door een Canadees regiment, melden Bollen en Vroemen in 'Canadezen in actie'. „Kort nadat de Hastings als eerste bevrijders waren gearriveerd formeerde zich bij de paleispoort een peloton van de Highlanders in compleet gevechtstenuue, de bajonet op het geweer, klaar om tuin en paleis aan te vallen, terwijl er in geen velden of wegen vijanden te bespeuren vielen. Een officier van de Hastings vroeg wat er aan de hand was. Een Highlander maakte een weids gebaar met zijn armen en zei: 'Zie je dan al die filmers, fotografen en correspondenten niet? Zij hebben een story nodig en daarom moeten wij het paleis van de koningin bestormen!'"

's Avonds mocht ik niet naar het dansen

Marianne van Halewijn herinnert zich vooral de ontreddering, moedeloosheid en tegenzin bij de Duitse soldaten, die in de laatste dagen van hun oorlog bij Ermelo langsmarcheerden. „Ze waren zo moe en moesten toch verder; op hun terugtocht, besef ik achteraf. Mij stopten ze snoepjes toe; ik deed hen aan hun dochttertje denken kon ik toen al verstaan. Op dat moment kon ik hen eigenlijk niet meer als vijand zien."

„De bevrijding was een wirwar van mensen en verschillende uniformen, tanks en vrachtwagens met Canadezen, van wie de meesten overvriendelijk waren. Ze gaven me van hun warme eten uit de gamellen, snoepjes, biscuit-in-blik. Ik zwierf veel door hun kampementen; eigenlijk was ik heel vaak aan het bedelen. Ik begrijp nu dat mijn ouders dat niet goed vonden en schaamde me dan ook, maar ik deed het toch. Ik zal nooit vergeten hoe lekker het Zweedse wittebrood, de Engelse chocola en de Amerikaanse kauwgom smaakten. Er werd veel gezongen, en 's avonds uitbundig gedanst, maar daar mocht ik tot mijn spijt niet bij zijn."

Het begrip 'dood' was gewoon geworden

Voor Elly Haselhoff uit Velp betekende de bevrijding een wirwar van opperste vreugde en intens verdriet, waarbij ze niet wist of ze huilen of lachen moest. „Wij moesten eerst vijf dagen en nachten in de kelder doorbrengen, vanwege de beschietingen. Ons huis bleef staan, maar m'n vader overleefde het niet. Tijdens een rustpauze in de beschietingen ging hij naar boven om voor ons brood te halen. Hij werd door een granaat getroffen en was dood. Mijn moeder lag inmiddels met een hevige longontsteking in de kelder en heeft niets van de bevrijding gemerkt. Wij, als kinderen, stonden langs de straat te juichen. Was het echt of slechts een droom? Moesten we blij zijn of verdrietig; er was tenslotte rouw in huis. Maar het begrip 'dood' was zo gewoon geworden vanwege de gevaren van elke dag, dat je telkens weer blij was dat je nog leefde."

Naar hoofdstuk 24. [Terugkeer in een ontredde stad](#)
Terug naar [Inhoud](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 24

Terugkeer in een ontredde stad

Na de bevrijding wilde iedere Arnhemmer zo snel mogelijk weer naar huis. Maar het nieuwe stadsbestuur hechtte veel waarde aan de waarschuwing van artsen dat dit onverantwoord was vanwege de kans op ongelukken, besmettelijke ziekten en epidemieën. Van de 23.505 woningen waren 2.559 verwoest en 948 zwaar beschadigd; slechts 145 bleven ongeschonden. Overal lag onontploffte munitie. De voorzieningen waren slecht, als ze al werkten. Tal van kadavers, van dieren en mensen, lagen verspreid door de hele stad. Er werd een gefaseerd plan opgesteld met de bedoeling dat begin 1946 iedereen terug zou zijn. Maar veel evacuees namen de risico's voor lief. Als ze geen 'permit' konden krijgen omzeilden ze de wachtposten. En tal van gemeenten wilden eindelijk eens af van hun 'gasten' en zetten hen ongevraagd op transport. Eind september, bijna vijf maanden na de bevrijding, was iedereen terug in een ontredde stad. Het meest opmerkelijk: de zo gevreesde ziekten bleven uit.

Het - vooral tijdens de bevrijding - totaal verwoeste centrum van Arnhem (Livius.org)

Henk Berensen fietste kort na de bevrijding naar Arnhem. „Aan de Velperweg haalden we bij het militair gezag een permit en we mochten toen de stad in.“ Die was totaal veranderd. „We liepen richting de brug en konden ons nauwelijks meer oriënteren. Een tramwagen lag in een bomtrechter. Links en rechts waren veldgraven, soms bedolven door puin. Vuil en afval lagen een meter hoog langs de straten en bijna de helft van de binnenstad was totaal verwoest. Het was in één woord verschrikkelijk.“

„Iedereen begon direct zijn huis schoon te maken“, vertelt fotohandelaar Pieter de Booij van de Jansplaats. „Alle rotzooi werd naar buiten gewerkt, met als resultaat dat de Jansstraat uiteindelijk nog maar twee meter breed was. Vuilnisophalers waren er niet. Maar burgemeester Chris Matser had in Den Haag goede relaties. Er kwamen vrachtwagens met soldaten die eerst de binnenstad en daarna de buitenwijken hebben schoongemaakt.“

Een heel wonderlijk Arnhem

De vader van Ger Ruuls ging al gauw terug om het spoorwegmaterieel weer aan de praat te krijgen. „Een tijdje daarna kwamen ook wij in een heel wonderlijk Arnhem aan. Alles om ons heen was stuk. Het eerste deel van de Heijenoordseweg was een kale puinhoop. Mijn vader had ons huis al zo veel mogelijk bewoonbaar gemaakt. De kalk was van de plafonds gevallen en je zag het stro. Al mijn speelgoed en mijn boeken waren weg. Buiten lag een grote berg puin en bedorven spullen die uit de woningen waren gehaald. Overal was lint gespannen, want munitie en mijnen lagen er bij hopen. Nadat we onder de schurft waren geraakt en ergens op de Geitenkamp volledig werden ingezalfd begon iedereen aan het herstel. De eersten in Arnhem zorgden voor een voor hen leefbare plek en gebruikten daarvoor ook wel bezittingen van mensen die nog niet terug waren gekomen. Dat leidde later wel tot oorlogszuchtige taferelen. Toen mijn vader in 1947 naar Groningen werd overgeplaatst en we de broodtrommel de verhuswagen in wilden tillen stormde de buurman naar buiten en bezwoer dat het zijn trommel was. De politie is er nog aan te pas gekomen, maar het trommeltje heeft nog heel lang ons dagelijks brood vers gehouden.“

Alleen nog een bloementafeltje met twee glazen

Wiet Roelofs begreep al in Oenkerk dat ze zich over haar terugkeer in Arnhem geen illusies moest maken. „Mijn grootmoeder had vanuit Apeldoorn in een brief geschreven dat opa in Arnhem was teruggeweest. Hij had geconstateerd dat ons huis aan de St. Janskerkstraat volledig was leeggeroofd. Het enige wat er nog aanwezig was was een bloementafeltje, waarop een presenteerblaadje met een paar glaasjes stond.“

Maria Kooijman-Anneveld en haar man moesten opnieuw beginnen. „Ons kruideniersbedrijf in de Rietstraat was verwoest; die straat bestaat ook niet meer. In september kregen we een ander pand aangewezen, dat voor een kwart in puin lag door een voltreffer. Het moest eerst water- en winddicht gemaakt worden.“

„Wij hadden geen onderdak meer“, zegt Janie Boland uit Heveadorp. „Het dorp is door de oorlog onherkenbaar veranderd; wat resteert is een trieste herinnering. Beide fabrieken zijn verdwenen en ook ons huis werd nooit meer opgebouwd. Op de plek waar we woonden staat nu een grote boom.“

„Het heeft twee jaar geduurd voordat we weer terug waren op de oude plek in Heelsum“, vertelt Diny van Harten. „Ons huis had zeventien voltreffers gekregen en was totaal verwoest. Onze tijdelijke woonruimte was ook beschadigd. Er waren veel ratten en muizen. Als je in bed lag en je sloeg tegen het beschot, dan hoorden je ze rennen. We hebben toen een kat genomen en toen werd het wat minder.“

Vader schrok toen ik thuiskwam met een pantservuist

Het gezin van Jan Jansen was begin mei als eerste terug in Heteren. „Ons huis had drie voltreffers, maar eigenlijk had mijn vader dat zelf veroorzaakt. Toen de Betuwe overstroomd was bleef hij in de buurt en op een dag ontdekte hij dat er een raam kapot was. Hij spijkerde het dicht, maar dat werd gezien door de Duitsers op het hogere deel aan de andere kant van de Rijn. Die veronderstelden dat het om geallieerde versterkingen ging en schoten het huis kapot.“ Het was er levensgevaarlijk. „Granaten en munitie lagen metershoog opgeslagen. M'n vader verschoot van kleur toen ik op een dag met een pantservuist thuiskwam.“

„Ons huis in Arnhem stond er nog“, constateerde Henk Berensen tot zijn verrassing. „Een brand vanaf de Vossenstraat was bij de woning naast ons gestopt! Binnen was het een grote chaos en vuile troep. Veel was verdwenen, maar het meeste meubilair was nog aanwezig.“

Diny Kok schrok toen ze weer thuiskwam. „Het huis stond er nog, maar in alle hoeken van de kamers en in pannen hadden ze hun behoefte gedaan. De weckflessen met pruimen waren in de klerenkasten gesmeten; de mooie avondjurk met tule van mijn moeder zat onder de geel gedroogde pruimen. Moeder maakte een kamer schoon zodat we wat konden slapen.“

Van de huisraad bij Jopy Brouwer was niets meer over. „We moesten zelfs naar pannen gaan zoeken; die vonden we op de mestvaalt. We moesten ze natuurlijk eerst schoonmaken, en dat was rottig werk. We hebben ze provisorisch gerepareerd voordat we ze konden gebruiken.“

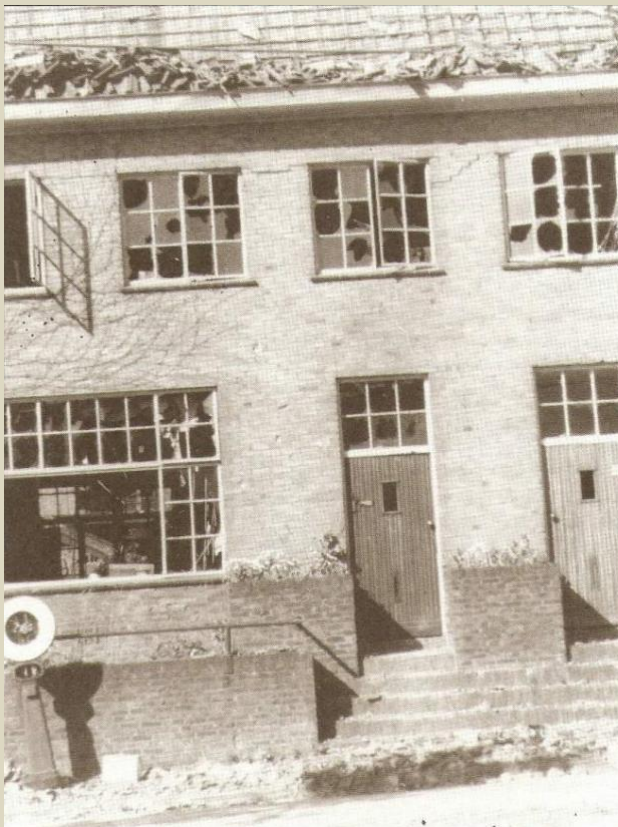
De ravage was onvoorstelbaar

Zo zag de hoek Emmastraat-Spijkerstraat er in mei 1945 uit. Links met "Hero"-uithangbord de kruidenierswinkel van Pastoors, later Hengeveld en nu gedreven door Gallery Rudy Kousbroek (Spijkerkwartier.net) >

Ook Anny de Nijs herinnert zich dat er thuis veel was op te knappen. „Maar je kwam weer je oude burens tegen die het gelukkig allemaal overleefd hadden. Een angstige moeilijke tijd lag achter ons en de wederopbouw moest beginnen.“

In augustus keerde Stephanie Schönberger terug naar de Parkstraat. „Eerst fietsten pa en ik enkele weken dagelijks van Epe naar Arnhem om de ravage op te ruimen. Die was onvoorstelbaar. De piano op de tweede verdieping hadden ze willen stelen, maar ze konden hem niet verder krijgen dan de kamerdeur en hij was waardeloos geworden. Van een tweede, elektrische piano, die beneden stond, hadden ze de koperen rollen verwijderd. Alles hadden ze gesloopt; niet alleen Duitsers hoor. De prachtige velours gordijnen lagen achterin de tuin om mee te nemen, maar daar was kennelijk iets tussen gekomen en nu waren ze helemaal vies en verweerd. De kelder hadden ze gebruikt als wc; de stank was niet te harden. We hebben zes weken nodig gehad om wat orde te scheppen, zodat het gezin weer in een beetje normale omstandigheden kon terugkeren. Het dak was er helemaal af en moest worden vernieuwd; alles beschimmeld en vies door de nattigheid in huis; de tuin was helemaal verwoest. Daarnaast moest pa de zaak weer een beetje opbouwen. Ik had intussen mijn diploma steno/typen gehaald en ging bij hem werken. Stapsgewijs zijn we aan de wederopbouw begonnen. We hebben het gered, maar ik zou het niet nog een keer kunnen.“

< Het huis van de familie Hoekstra aan de Cattepoelseweg leek het neerstorten van een V-1 in de wijk redelijk te hebben doorstaan, maar was geheel ontzet en moest worden afgebroken. Op de stoep een personenweegschaal, vermoedelijk afkomstig uit Burgers Dierenpark, wat een hele sjouw moet zijn geweest (Foto Enno Hoekstra - Arnhem Spookstad).

De tafel was nog gedekt

Gert Gijsbers behoorde tot uitzonderingen. „In de conciërgewoning van de verwoeste HBS aan het Willemsplein leek het wel of de tijd had stilgestaan. De tafel was nog gedekt; borden, bestek en de pannen stonden nog op dezelfde plaats. Een grote kat lag, dood, over de lengte van de tafel. Het meubilair was compleet aanwezig. Afgezien van een totale vervuiling, resten van plafonds, glassplinters en meer ongerechtigheden waren we er vrij goed afgekomen. De woning lag wat achteraf en daardoor was er niet veel weggehaald. Soldaten waren wel binnen geweest. Een ervan schreef met een krijtje op een boek: 'Canada was here'."

'In buurhuizen vonden we eigen spullen terug'

Het weerzien met Arnhem stelde Marianne van Halewijn diep teleur. „Ik vond het heel akelig dat we niet in ons oude huis konden. Het was te zwaar beschadigd bij het opblazen van barricades; het duurde meer dan een jaar voordat we er weer in terug mochten. Ze hadden dat al eerder aan me verteld, maar ik kon het niet geloven en hoopte stilletjes op een wonder. Veel was zomaar kapot en vies gemaakt; verscheurde boeken, overal inkt en afval. We kregen een huis aan de overkant, bijna zonder meubels, en we sliepen op de grond. De meeste huizen in de buurt waren helemaal kapot; allerlei huisraad lag verspreid tussen het puin. In ons eigen, vernielde huis, maar ook in huizen in de buurt, vonden we sommige van onze eigen spullen terug. Ik vond het heel gewoon om vreemde huizen binnen te gaan, pakte mee wat ik wilde hebben en vond het raar dat het niet mocht en dat mijn moeder er boos over werd."

Henny van Dolderen-Meijer keerde begin juni met haar man vanuit Murmerwoude terug naar Oosterbeek, om er de woning van haar schoonouders weer bewoonbaar te maken. „We gingen er naar ons verbrande huis in de Graaf Ottolaan kijken. Er was niets bruikbaar meer over. Wat eens m'n naaimachine, fiets en schrijfmachine waren geweest, was nu allemaal oud roest. Toen hij dat zag zei m'n man: 'Nu ga ik iets doen wat ik nog nooit gedaan heb', en hij plaste midden in de woonkamer tussen de verbrande resten."

Jouke en Jo Hoekstra uit Alteveer besloten hun leven elders voort te zetten. „Mijn moeder wilde niet meer in Arnhem wonen, omdat dat onverbreekelijk verbonden zou zijn met de septemberdagen van 1944", vertelt hun zoon Enno. „Overigens was terugkeer naar de eigen woning toch onmogelijk, want een geleid projectiel had hun hele woonblok aan de Cattepoelseweg vernietigd. Zij is er nooit meer teruggeweest."

ARNHEM SPOOKSTAD

Hoofdstuk 25

Het kostelijke goed dat vrijheid heet

De vijand was verslagen, de handen gingen uit de mouwen, de wederopbouw begon. In de tweede helft van de jaren '40 leek de oorlog een incident van voorbijgaande aard; wie er op terugkwam was een zeurpiet. Pas daarna bleken, steeds nadrukkelijker, de gevolgen. „Wij, kinderen, zochten weer houvast op school en in ons spel”, vertelt Marianne van Halewijn. „Verhalen over onze schokkende ervaringen hadden hierin geen plaats. Het lijkt nu nog steeds of ik te vroeg een stuk jeugd kwijt ben geraakt. Ook later dacht ik gewoon verder te leven en ik wist niet dat ik er onbewust steeds op bedacht was dat er opeens weer een oorlog zou uitbreken en ik mensen en dingen kwijt zou raken. Angst en wantrouwen leidden een eigen, onzichtbaar leven, en ik besepte niet dat ik dat ook doorgaf aan mijn kinderen. M'n man had meer vertrouwen in het leven en dat leidde weleens tot misverstanden.”

< Prentbriefkaart uit serie 'Voor Vrijheid en Recht', uitgegeven in Mei 1945.

Al het oud zeer kwam onweerstaanbaar naar boven

„Pas dertig jaar later, toen de film ['Een brug te ver'](#) werd opgenomen, werd ik weer nadrukkelijk met de Slag om Arnhem geconfronteerd. Ik raakte flink overspannen. Al het oud zeer kwam onweerstaanbaar naar boven; natuurlijk was daar ook andere narigheid bij die ik intussen beleefd had. Pas op de lange duur en met veel begeleiding werden alle gebeurtenissen minder actueel en raakte het gezinsleven meer ontspannen.”

Volgens een hulpverlener, die verder onbekend wil blijven, hebben sommige mensen zich na de oorlog geen moment meer veilig gevoeld. „Ik weet van iemand die een geweer onder haar bed had. Mochten ooit de Russen komen, dan zou ze het gebruiken. Niet om zichzelf te verdedigen, maar om een einde aan haar leven te maken. Want de Slag van Arnhem en wat erop volgde wilde ze niet nog eens meemaken. Te groot om op de handkar mee te mogen rijden, maar te klein om te lopen. De schaarste, die tot uiting kwam in de pakken koffie en sigaretten die ze hamsterde. De onschuld die ze niet te vroeg verliezen mocht en die ze toch verloor: door een aanranding van een boerenzoon. Haar geboortestad kwam zwaar beschadigd uit de oorlog tevoorschijn. Zijzelf draagt de littekens voor altijd mee. En ze is niet de enige."

'Hebben we wel iets geleerd?'

Vrede bleef een onbereikbaar ideaal. Wim Weenink dichtte, bij de vijftigste herdenking van de Slag om Arnhem:

*„De stad is uit het puin herrezen,
Het leven is weer teruggekeerd.
De vijand verdrongen, de strijd gestreden,
Is hieruit wel veel geleerd?"*

Kennelijk niet, zo is gebleken uit de vijftig jaren die sindsdien zijn verstreken.

„Toen ik onlangs van Beekbergen naar Arnhem reed, waren mijn gedachten bij de televisiebeelden met colonnes vluchtelingen uit Ruanda", zegt Henk Berensen. „Sjokkende mensen, met hun schamele bezittingen op weg naar het onbestemde. Ik dacht aan onszelf, vijftig jaar geleden; aan eenzelfde stroom mensen op de weg van Arnhem naar Apeldoorn, ook op weg naar een onbekend doel."

„Als ik nu op de televisie beelden zie van de opstanden en oorlogen die op zovele plaatsen woeden, voel ik daarbij wat ik zelf meemaakte in het niet verzinken", zegt Marianne van Halewijn. „Ik heb op kleine schaal ondervonden hoe het is een vluchteling te zijn, een minimum aan kleding en voedsel te hebben en om gediscrimineerd te worden - en dan spraken de mensen bij wie we terecht kwamen nog dezelfde taal en hadden we een gemeenschappelijke vijand! Maar wanneer dat al zo'n grote invloed heeft gehad, hoe moet het dan met al die mensen op de televisie? Het is toch duidelijk dat we de slachtoffers, vooral de kinderen, niet in de steek mogen laten? Humanitaire hulp is beslist een noodzaak om escalaties in de toekomst te voorkomen. Dat is ook in ons eigen belang!"

'Vrijheid moet een recht zijn voor alle mensen'

Ze heeft door haar ervaringen een groter rechtvaardigheidsgevoel gekregen. „Ik ben, denk ik, ook meer strijdbaar geworden. Geweld vind ik verschrikkelijk en ik kan nog steeds niet goed tegen kapotte dingen; moedwillige vernielingen kunnen me heel kwaad maken. Ik heb bepaalde waarden leren kennen en ik tracht die door te geven: Ga niet af op vooroordelen; probeer zo goed mogelijk een eigen mening te vormen. Generaliseer niet en discrimineer niet. Nooit zijn alle mensen van een volk of land gelijk. En een meerderheid kan heel goed ongelijk hebben. Het opgroeien in vrede en vrijheid is een voorrecht, maar het zou een recht moeten zijn van alle mensen."

'Sorry for the mass we made'

To Mijnliefv ontdekte, in alle geweld, toch nog lichtpuntjes in het gedrag van vriend en vijand. „Aan de Hulkesteinseweg zaten wij tijdens de Slag temidden van de gevechten. Dan was je Duits, dan was je Engels. We brachten de dagen door in een klein schuilkeldertje in de tuin. De Engelsen gebruikten ons huis een nacht voor de opvang van gewonden; de deksel van een antieke dekenkist diende als brancard. Ze haalden in hun haast natuurlijk veel overhoop en ook werd het een en ander omvergegooid. Toen wij weer 'Duits' waren en tijdens een gevechtspauze even het huis ingingen om wat eetbaars te zoeken vonden wij een ontroerend briefje in de keuken: 'Sorry for the mass and breakages we made - Tommy'; excuses voor de troep die we maakten. Het was tekenend voor de Engelse mentaliteit; het idee dat je daar nog de tijd voor nam in die hectische bende. Maar ook moest ik terugdenken aan 10 mei 1940, toen we meteen de eerste ochtend van de oorlog Duitsers in de voortuin hadden die gaten moesten graven voor palen voor de telefoonverbindingen. Voordat zo'n engerd in camouflagepak begon

belde hij bij ons aan om zich ervoor te verontschuldigen. Hij zou oppassen voor de tulpenbollen; hij zei: 'Ich will versuchen Ihre Tulpen nicht zu verletzen'."

De Brug naar Arnhem werd uiteindelijk in november 1944 tijdens een geallieerd bombardement vernietigd (VanReij.info)

Voor Henk Berensen loopt de brug, die sinds 1978 John Frostbrug heet, als een rode draad door zijn leven. „Ik heb hem als zes a zevenjarige zien bouwen en was erbij toen hij in 1935 geopend werd. In de vroege morgen van 10 mei 1940 werd ik wakker van de daverende klap waarmee hij werd opgeblazen en ik besepte meteen: de oorlog is begonnen. Tijdens de Slag bleek hij een brug te ver en tijdens de evacuatie werd hij stukgebombardeerd. Ik hoop dat mijn kinderen en kleinkinderen zich bewust blijven van het kostelijke goed dat vrijheid heet."

Ontzag en eerbied

Jan Kramer denkt nog steeds met groot ontzag en eerbied terug aan zijn overleden ouders. „Het waren twee eenvoudige mensen, maar hun inzet en moed laten zich niet beschrijven. In een groot godsvertrouwen zetten ze zich in voor de medemens. Ze hielpen mensen die in moeilijkheden waren; vooral joden. Ze haalden joodse kinderen op uit Amsterdam, gaven onderdak en zorgden met vele anderen voor onderduikadressen in Arnhem, Limburg en Brabant. We doorstonden drie invallen door SD en SS, waarbij het huis overhoop gehaald werd en er met veel geschreeuw urenlang geweerlopen op je stonden gericht; ik heb er nog weleens last van. Maar er is nooit iets of iemand gevonden; er was een goede schuilplaats. Vader is ook eens opgepakt en hardhandig verhoord met slaag en bedreiging. Maar hij liet niets los; hij wist dat anders vele gezinnen en onderduikers zouden worden opgepakt. Op wonderbaarlijke wijze en door toedoen van onze huisarts dr. Broeker kwam hij na een week weer vrij, geestelijk en lichamelijk kapot, maar hij ging meteen weer door met zijn verzetswerk. Onze ouders waren voor ons, hun kinderen, een groots voorbeeld. Het waren kleine, grote helden."

Tineke Boels herinnert zich een uitspraak van haar vader. „Na de bevrijding liep ik samen met mijn broertje, aan weerszijden aan vaders hand, door de puinhopen van Arnhem. En toen zei hij: 'Dit mag nooit vergeten worden. Het komt in de geschiedenisboekjes en dan kunnen jullie zeggen: dat heb ik meegemaakt'. En hij huilde."

Het verwoeste Arnhem na de bevrijding in april 1945 (Arnhem Spookstad)

***Ga niet af op vooroordelen;
probeer zo goed mogelijk een eigen mening te vormen.
Generaliseer niet en discrimineer niet.
Nooit zijn alle mensen van een volk of land gelijk.
En een meerderheid kan heel goed ongelijk hebben.
Het opgroeien in vrede en vrijheid is een voorrecht, maar het zou een
recht moeten zijn van alle mensen.***

MARIANNE SORGEDRAGER-VAN HALEWIJN

Naar [Medewerkers aan dit boek](#)
Terug naar [Index](#)

ARNHEM SPOOKSTAD

Medewerkers aan dit boek

Bij het samenstellen van dit boek is gebruik gemaakt van brieven, herinneringen en foto's van de volgende personen (naam, geboortedatum/jaar, woonplaats en evt. straat in september 1944, waarheen geëvacueerd):

Henk M.L. Berensen, 1 juli 1927, Oeverstraat in Arnhem. Evacueerde via Velp naar Vaassen.

Rein D. van den Berg, 12 augustus 1932, Bijniershoekstraat in Arnhem. Evacueerde via Rheden naar Borculo.

Tineke (Jantien) A. (Brameijer-)Boels, 23 juni 1935, Paasberg in Arnhem. Evacueerde naar Eerste Exloermond (Drenthe).

Janie (Hinkamp-)Boland, 1931, Heveadorp. Evacueerde naar Edeveen.

Pieter J. de Booijs, 3 oktober 1898, Jansplaats in Arnhem. Geëvacueerd naar Openluchtmuseum, later naar Velp. Maakte in de verlaten stad later beroemde 'plunderfoto's'.

Kees (Cornelis) Brakenhoff, 1925, Arnhem-Oost. Evacueerde via Velp naar Baarn.

Leo Brameijer kijkt met zijn hond Myra op 17 september 1944 aan de Oud-Arnhemseweg naar de binnenvliegende invasiemacht. Rechts een auto van de SS (Tekening Leo Brameijer)

Leo Brameijer, 1929-1984, Bilderdijkstraat in Arnhem. Evacueerde naar Rheden. Hij vervaardigde de tekeningen, gepubliceerd in het originele boek.

Jopy (Brouwer-)Brouwer, 17 september 1933, Arnhem. Na zes weken Loenen naar Hilversum geëvacueerd; later naar Murmerwoude en Akkerwoude in Friesland.

Arend Burgers, 13 november 1909-?, Arnhem. Eerst geëvacueerd naar Dieren; na drie maanden naar Zutphen. Gebruik gemaakt van originele brief.

Harry Craamer, 3 juni 1921, Wilhelminastraat in Arnhem (toen omgedoopt in Lombokstraat). Geëvacueerd naar Barneveld.

Robert S. Dalman, 1932, Hommelseweg in Arnhem. Evacueerde naar Oosterhuizen (bij Beekbergen).

Bep (Lambertha) J. (Onnekink-)Dikker, 1 juli 1938, Noordelijke Parallelweg in Arnhem. Evacueerde eerst naar Apeldoorn; ging na een maand naar Lioessens (Friesland).

Willem M. Elbers, 20 mei 1925, Arnhem. Evacueerde naar Zeumeren bij Voorthuizen, gemeente Barneveld.

Leny (Magdalena) Th.J. Garretsen, 9 oktober 1932, Karel van Gelderlaan in Oosterbeek. Geëvacueerd naar buurtschap Ginkel bij Ede; later naar Ede zelf.

Simontje (Keijzer-)Geelof, 19 juni 1922, Arnhem-Zuid. Evacueerde via Huissen, Stroe en Garderen naar Heerde.

Philip van Gelderen, 28 april 1934, Van Pallandtstraat in Arnhem. Evacueerde naar Beekbergen.

Jan de Goede, 17 oktober 1925, Zuid Parallelweg in Velp. Kwam als 'spitter' vaak door het verlaten Arnhem.

Jurrien E. Guth, 1918, Adriaan Kluitstraat in Arnhem. Evacueerde naar Putten; ontkwam daar aan razzia van 1 oktober 1944.

Gert W. Gijsbers, 23 januari 1916, Willemsplein in Arnhem. Evacueerde naar Ermelo.

Geertje (Breet-)Haasnoot, 1940, Garderen. Maakte daar kennis met evacuees uit Oosterbeek.

Marianne H.B. (Sorgedragers-)van Halewijn, 20 februari 1936, Ernst Casimirstraat in Arnhem ('helaas thans omgedoopt in Velperweg'). Evacueerde via Velp, Garderen en Speuld naar Houtdorp bij Ermelo.

Oot (Boer-)Halm, 1923, Velp. Was verpleegster in Velp, logeerde tijdens Slag in Elst.

Diny (Hiddinga-)van Harten, 22 mei 1928, Heelsum. Evacueerde via Veenendaal naar Birdaard (Friesland).

Clara E. (Jansen-)Haselhoff, 12 december 1930, Velp. Was betrokken bij opvang van evacuees.

Jouke R. Hoekstra, 1880-1971, en **Jo W. Hoekstra-Van Straaten**, 1882-1958. Cattepoelseweg in wijk Alteveer. Geevacueerd naar Barneveld. Gebruik is gemaakt van een originele brief.

Jan Holtrigter, 25 oktober 1913, Apeldoorn. Getuige van neerstorten V-1 in Klein Amsterdam.

Piet W. van Hooijdonk, 1923-1994, Bakkerstraat in Arnhem. Evacueerde via Cattepoelseweg en Openluchtmuseum naar Apeldoorn. Gebruik is gemaakt van dagboekfragmenten.

Johanna (Noorlandt-)ten Hove, 1 januari 1923, Apeldoorn. Ouders vingen evacuees op.

Jan D. Jansen, 22 november 1937, Heteren (Betuwe). Evacuatie naar het bevrijde zuiden; naar Tilburg.

John J. Kamevaar, 17 juni 1920, Nieuwe Kade in Arnhem. Evacueerde naar Rheden.

Anna M. (Baars-)Klaassen, 11 april 1922, Christaan de Wetstraat in Oosterbeek. Evacueerde via Otterlo naar Putten.

Maria J.B. Kooijman-Anneveld, 5 augustus 1913, Rosendaalseweg in Arnhem. Evacueerde naar Hall (gem. Eerbeek).

Diny (Berendina) J. (Velds-)Kok, 10 januari 1934, Rosendaalsestraat in Arnhem. Eerst geevacueerd naar Rheden; begin 1945 naar Gorredijk (Friesland).

Jan G. Kramer, 4 januari 1932, wijk Geitenkamp in Arnhem. Evacueerde naar Voorst en Apeldoorn; was terug in Geitenkamp bij Tweede Slag om Arnhem.

Joannes van Kuijk, 7 februari 1917. Was telex- en telefoonwacht bij de rijkspolitie in Arnhem. Evacueerde via Velp naar Rheden.

Hans (Johannes) D. van Maris, 1920. Was inspecteur bij de gemeentepolitie in Arnhem. Evacueerde naar Velp.

Annie (Bolink-)Memelink, 29 januari 1928, in spoorweghuisje bij Colmschate aan lijn Deventer-Zutphen. Uitgeweken i.v.m. spoorwegstaking.

Henny (van Dolderen-)Meijer, 19 november 1913, Oosterbeek. Evacueerde via De Valk bij Lunteren naar Murmerwoude (Friesland).

To (Catharina) A. (Waning-)Mijnlieff, 15 september 1924, Hulkesteinseweg in Arnhem. Evacueerde naar Velp en later naar De Steeg.

Gerri F. van Nes, 1935, Woerden. Ouders namen geëvacueerd gezin op.

Anny C.M. (Hoefnagel-)de Nijs, 16 mei 1936, St. Anthonielaan in Arnhem. Evacueerde via Beekbergen naar Doornspijk (Veluwe).

Lily (van Vessem-)Obbink, 8 mei 1925, Rich. Kolfshotenlaan in Arnhem. Evacueerde naar Apeldoorn. Verhaal ontleend aan opstel van najaar 1945.

Gerard Plooi, 1922, Imbosch. Kwam uit Elst, zat ondergedoken in de bossen tussen Loenen en Eerbeek.

Wil (van Steenbergen-)Rap, 18 april 1939, Harskamp. Ouders vinggen evacuees op in boerderij.

Albert M. Ravestein, 1927, Bremstraat in Arnhem. Verbleef tot augustus 1945 als evacuee in Beekbergen.

Dini (Bernardina) J. (Horsting-)Reijntjes, 6 april 1920, Groene Weide in Arnhem-Zuid. Evacueerde via Huissen, Pannerden, Nieuw-Wehl en Hengelo (Gld) naar Vorden.

Wiet (Hendrika) W. (Berensen-)Roelofs, 10 december 1931, St.Janskerkstraat in Arnhem. Evacueerde naar Apeldoorn. In januari door naar Oenkerk, gemeente Tietjerksteradeel in Friesland.

Ger Ruuls, 25 november 1932, Hoogkamp in Arnhem. Evacueerde naar Beekbergen, later naar Stadskanaal.

Stephanie P.M. Schonberger, 1928, Parkstraat in Arnhem. Evacueerde via Velp naar Den Haag; na zes maanden naar Epe.

Piet Schreuder, 1925, Plattenburg in Arnhem. Geëvacueerd naar Leusden (Utrecht).

Jakoba W. (Raams-)Smallegange, 1927, Brummen. Was betrokken bij opvang van evacuees.

Jan J. Speelziek, 20 december 1922, Ede. Niet geëvacueerd.

Wouter Stellaard, 12 maart 1913, Wageningen. Geëvacueerd naar Veenendaal.

Elly M. (Frequin-)Velthuis, 3 november 1927, Arnhem. Evacueerde via Loenen naar Utrecht, later naar Heeg (Friesland).

Kees (Cornelis) J.W. van Vught, 1 maart 1914, Spiekmanlaan in Arnhem. Evacueerde naar Eerbeek.

Wim Th.A. Weenink, 12 juni 1913, Sweert de Landasstraat in Arnhem. Geëvacueerd naar Heeten bij Raalte.

Bertie (Albertus) W. Wemmers, 15 februari 1932, Novalaan in Arnhem. Via Rheden geëvacueerd naar diverse plaatsen in Twente.

Joop M. Westera, 3 december 1928, Doesburg. Roeide evacuees over IJssel na vernieling van schipbrug.

Johannes Andries de Weijert, 19 juni 1936, hotel Dreijeroord in Oosterbeek. Evacueerde via Lunteren naar Harskamp, later naar Westmaas (Hoekse Waard). Emigreerde na de oorlog naar Canada. Heet sinds 1958 John Andrew Deweyert.

Douwe G. van Wigcheren, 1 juni 1913, Callunastraat in Arnhem. Evacueerde via Velp en Rheden naar Amsterdam en uiteindelijk Dirkshorn (Noord-Holland)

Simon van Woerden, 1928, Tooropstraat in Arnhem. Bleef tot december illegaal achter in landhuis De Sterrenberg, moest toen naar wijk Geitenkamp en ging in februari 1945 naar Dieren.

Speciale dank aan Hans Brameijer, die de tekeningen van zijn vader Leo reproduceerde, waarop de zinderende spanning van Slag en evacuatie op verschillende plaatsen in dit boek huiveringwekkend duidelijk wordt gemaakt.

De bevrijding van Nederland kostte ca. [50.000 geallieerde soldaten](#) het leven.